Ա. Ա. ԴԱԲԱՂՅԱՆ Մ.Ռ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ՇՈՒՇԻՆ 1992-2002թթ.

ՀԱՅԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՔԱՂԱՔ

(ազգագրական ակնարկ)

Գրքի հրատարակությունը հովանավորված է
ի հիշատակ
ՍԱՍՈՒՆ ՄԻՇԱՅԻ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ

Հեղինակները երախտապարտ են

Միշա Անդրանիկի Հակոբյանին,

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում
դաշտային հետազոտություններ
իրականացնելուն օժանդակելու համար

Академия наук Армянской ССР
Фундаментальная библиотека

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

Центр этнокульыурологических исследований "ВОСТАН"

А. А. ДАБАГЯН М. Р. ГАБРИЕЛЯН

ШУШИ В 1992 – 2002 гг.:
ВОЗВРАЩЕНИЕ АРМЯН В ОСВОБОЖДЕННЫЙ ГОРОД
(этнографический очерк)

ЕРЕВАН 2004

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Institute of Archaeology and Ethnography

Vostan – Center for Ethnic and Cultural Studies

A.A. Dabaghyan, M.R. Gabrielyan

Shoushi in 1992-2002:
Return of Armenians to Exempt Town
(Ethnographical Sketch)

Yerevan 2004

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՈՍՏԱՆ» ԷԹՆՈՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ա. Ա. ԴԱԲԱՂՅԱՆ Մ. Ռ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ՇՈՒՇԻՆ 1992-2002 ԹԹ.

ՀԱՅԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՔԱՂԱՔ

(ազգագրական ակնարկ)

А 89140
Академия наук Армянской ССР
Фундаментальная библиотека

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀՏԴ 323 (479.25)
ԳՄԴ 66.3 (2Հ)
Դ 121

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի և «Ոստան» էթնոմշակութաբանական հետազոտությունների կենտրոնի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝
պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Գ. Հոբոսյան
պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Գ. Սարգսյան

Редакторы
кандидат исторических наук С. Г. Обосян
кандидат исторических наук Г. Г. Саргсян

Դ 121 Դաբաղյան Ա. Ա., Գաբրիելյան Մ. Ռ.
Շուշին 1992-2002թթ. Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ): Խմբագիրներ՝ Ս.Գ. Հոբոսյան, Հ.Գ. Սարգսյան.- Եր.: Հեղինակային հրատ., 2004, 96 էջ:

Աշխատանքում դաշտային ազգագրական, վիճակագրական նյութերի և համեմատական տվյալների օգնությամբ դիտարկված են 1992-2002թթ. Շուշիի վերաբնակեցման գործընթացները: Առանձին գլուխներում ներկայացվում են Շուշիի պատմական անցյալն ու դրան վերաբերող հակասական տեսակետները, վերջին տասնամյակում քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական ցուցանիշները, կենսապահովման համակարգի, հասարակական հարաբերությունների, քաղաքային մշակույթի ձևավորման ընթացքն ու հիմնական առանձնահատկությունները:

ԳՄԴ 66.3 (2Հ)

ISBN 99930-4-170-x
© Դաբաղյան Ա. Ա., Գաբրիելյան Մ. Ռ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 6

Գլուխ I. Շուշին հակասությունների քաղաք..... 10

Գլուխ II. Ժողովրդագրական նկարագիրը (1992-2002թթ.) 30

Գլուխ III. Կենսապահովման պայմանները 42

Գլուխ IV. Հասարակական-մշակութային գործոնները 60

Գլուխ V. Հայկականության վերականագնման սկիզբը 72

Заключение 81

Summary 85

Գրականություն 87

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ*

1992թ. մայիսի 8-ի Շուշիի ռազմական գործողությունը հայերի համար քաղաքի ազատագրում էր և պատմական արդարության վերականգնում: Ադրբեջանում այն դարձավ հերթական քաղաքական ճգնաժամի և իշխանափոխության առիթ: Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բանակցություններում Շուշիի պատկանելության խնդիրը հիմնականներից մեկն է, քանի դեռ անցյալը մնում է հակասական մեկնաբանությունների առարկա: Ադրբեջանցի փորձագետներից մեկի հայտարարությամբ՝ «Ադրբեջանը չի ասի թե պատերազմն ավարտված է, մինչև փախստականները չվերադառնան Շուշի» **(Nasibli, 2000)**: Այս հակամարտությանը բնորոշ են բազմաթիվ այլ պատմական և մշակութային խնդիրներ, որոնց ամբողջությունը նկատի ունեցող մասնագետներն այն համարում են նախկին ԽՍՀՄ առավել դժվար կարգավորելիներից մեկը **(Carley, 1998; Hopmann, 1999:33-35)**:

Շուշիի անցյալը, ազատագրումը և հայերի վերադարձը Ղարաբաղյան հակամարտության նախապատմության, ընթացքի և ներկա վիճակի մի մասն են: Քաղաքական նշանակությունից բացի, որն ի հայտ եկավ հակամարտության սկզբից, դրանք ունեն էական մշակութային բովանդակություն: Մենք այն փորձել ենք բացահայտել ազգագրական հետազոտության միջոցով: Շուշիի «Արամ Մանուկեան» վարժարանին աշխատակցած Ա.Դաբաղյանի 1992-1994թթ. դիտարկումներն աշխատանքի աղբյուրներից մեկն են: Հեղինակները միասին շարունակել են դաշտային ազգագրական աշխատանքը 1996, 2000 և 2002թթ., ժողովելով տարբեր տարիքի, սեռի, հասարակական դրության 36 վերաբնակիչների հետ հարցազրույցներից և

---

* Հեղինակներն իրենց խորին երախտագիտությունն են հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Երևանի պետական համալսարանի ազգագրության ամբիոնի իրենց գործընկերներին, աշխատանքի քննարկման ընթացքում արված բազմաթիվ դիտողությունների և առաջարկությունների համար:

անձնական դիտարկումներից կազմված ազգագրական նյութ: Այս հիմնական սկզբնաղբյուրի պարբերականությունը թույլ է տվել վերաբնակության առանձին իրողություններ դիտարկել ընթացքի մեջ: Հետազոտության աղբյուր են ծառայել նաև տարաբնույթ արխիվային փաստաթղթեր և վիճակագրական նյութեր, ԼՂՀ և ՀՀ մամուլում, այդ թվում՝ 1994թ. գարնանից հրատարակվող «Շուշի» թերթում տպագրված թղթակցություններ և այլն: 1996թ. հեղինակներն աշխատել են նաև ԼՂՀ Մարտունու, Հադրութի և Քաշաթաղի վարչական շրջանների մի շարք վերաբնակեցված բնակավայրերում, որտեղ հավաքված նյութը թույլ է տալիս Շուշիի հետ որոշ համեմատություններ կատարել:

Աշխատանքում ներկայացված իրողություններն ազգաբանական առումով կապված են հայ ժողովրդի պատմության անցյալ հարյուրամյակների բախտորոշ իրադարձությունների հետ: Պատմական տարբեր հանգամանքներով թելադրված վերաբնակությունների մասին առկա ազգագրական գրականությունը հիմք է տալիս դիտարկելու Շուշիում ընթացող գործընթացների հասարակական ու մշակութային առանձնահատկությունները, դրանցում հայոց ավանդական գյուղական մշակույթի ազդեցությունը: Այն արտահայտվել է դեռևս XIXդ. առաջին կեսի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո Արևելյան Հայաստան հայերի ներգաղթի մանրամասներում, երբ. «փաստորեն տեղի ունեցավ պատմական ծագումով արևելահայ բնակչության մի մասի ***վերադարձ*** (ընդգծ. մերն է) իրենց նախնիների սկզբնական բնակության վայրերը, բայց 10 սերունդ անց» **(Г.Саркисян, 2002:9)**:

Վերաբնակվող կամ նոր գյուղ հիմնադրող հայերը հաշվի էին առնում այնպիսի գործոններ, ինչպես ոռոգման ու խմելու ջրի, վարելահողերի առկայությունը նոր վայրում, դրա մերձությունը բանուկ ճանապարհներին և պաշտպանական հնարավորությունները: Սովորաբար մի քանի ընտանիքներից կազմված վերաբնակների խմբերին օգնում էին կողմնորոշվել նախորդ բնակության հետքերը՝ եկեղեցին, գերեզմանոցը, գյուղատեղը **(Պետրոսյան, 1974:101-102; Культура жизнеобеспечения и этнос, 1983:115-118)**: Նման ավանդույթներ,

որոշ տեղական առանձնահատկություններով, ի հայտ են եկել նաև XIXդ. Լեռնային Ղարաբաղում՝ գյուղական համայնքների տրոհմամբ ձևավորված բնակավայրերում (**Մկրտչյան, 1985; А.Мкртчян, 1985**):

XXդ. հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների զանգվածային վերաբնակության հիմնական պատճառը 1915թ. Մեծ Եղեռնն էր, որը վերապրած արևմտահայերից ու նրանց սերունդներից է առաջացել Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրների հայկական Սփյուռքը: 1920, 1940, 1970-ական թթ. արևմտահայության փրկված մի մասի Հայաստան ներգաղթը՝ «հայրենադարձություն»-ը, ուղեկցվեցին Սփյուռքի և Հայաստանի արդիականացման ու քաղաքայնացման* գործընթացներով:

Բնականաբար, Շուշիում ընթացող մշակութային երևույթներում ավելի հաճախակի են նորագույն պատմության իրադարձությունների արձագանքները: Քաղաքի ժամանակակից բնակչության կազմավորումն ու բնակության պայմաններն ուղղակիորեն կապված են Սումգայիթի ոճրագործությամբ սկսված Ադրբեջանից 360 հազար հայերի բռնագաղթի, դրան հաջորդած պատերազմի, Հայաստանի և Արցախի տնական շրջափակման հետ: Կան նաև Ղարաբաղյան հակամարտությանն ուղղակի չառնչվող այլ հանգամանքներ, որոնք ընդհանուր են Հայաստանի և ԼՂՀ բնակչության համար՝ արդյունաբերության անկումը, բնակչության մեծամասնության աղքատացումը, գործազրկությունը, անցումային շրջանի այլ երևույթներ: Վերջին տասնամյակում այս խնդիրների բազմակողմանի ուսումնասիրության մեջ զգալի է նաև ազգագրական հետազոտությունների ներդրումը:

Այս աշխատանքի հիմնական նպատակն է պարզել ու նկարագրել վերաբնակությանն ուղեկցող մշակութային այն տարրերը, որոնցում արտահայտվում են նոր միջավայրին ազգային մշակույթ կրող հանրույթների հարմարվելու առանձնահատկությունները: Քանի որ հայ ազգագրությունում նման հարցադրմամբ հետազոտությունների

---

* «Քաղաքայնացում»-ը, որն ամբողջությամբ արտահայտում է «ուրբանիզացիա» բառի իմաստը, մեզ հուշեց ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ազգագրության բաժնի վարիչ, պրոֆեսոր Դ.Ս. Վարդումյանը:

թիվը մեծ չէ, աշխատանքում օգտվել ենք Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Կովկասի տարբեր ժողովուրդների զանգվածային վերաբնակությունների մասին առկա ուսումնասիրություններից: Դրանք կարևոր են վերաբնակության գործընթացների ընդհանրական երևույթները հասկանալու առումով:

ԳԼՈՒԽ I

ՇՈՒՇԻՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔ

Արդի ազգագրությունը հատուկ ուշադրություն է դարձնում ազգային ինքնություններում, հատկապես՝ դրանց հակամարտ դրսևորումներում արտահայտվող պատմական հիշողությանը: Տեսությունը, որի շրջանակներում զարգացել է այս մոտեցումը, վերջին տասնամյակների ընթացքում ապացուցում է ազգային ինքնության բազմակերպությունը, ցույց տալիս դրա անմիջական կապն էթնիկ հանրությունների տնտեսական, հասարակական, քաղաքական կեցությանը (**Тишков, 2001:44-48,60-69,172-173**): Ղարաբաղյան շարժման օտարերկրացի առաջին ուսումնասիրողներից Ն.Դադուիկի աշխատանքում նույնպես պատմական հիշողությունը դիտարկված է որպես հայոց արդի ազգային ինքնության կարևորագույն, միաժամանակ՝ փոփոխական բաղադրիչներից մեկը (**Dudwick, 1993:9-54**):

Ժողովուրդների պատմությունն իր բազմակողմանիությամբ տալիս է անցյալի տարբեր մեկնաբանությունների հնարավորություն, ինչը հանգեցնում է պատմական հակամարտ հիշողությունների: Ոմանք փորձում են դրանք բացատրել էթնիկության սկզբունքների հակադրությամբ, ինչպես ազգագրագետ Ա.Յամսկովը Ղարաբաղյան հակամարտության առնչությամբ. «Երկու կողմերի քաղաքական վերնախավերի ընկալումներում հողի նկատմամբ պատմական իրավունքը բխում է նախ՝ այդ վիճելի տարածքի *քաղաքական պատմությունից* («մեր հողը մեր նախնիների պետության կազմի մեջ մտնող հողն է») և երկրորդ՝ *էթնիկական պատմությունից* («մեր հողն այն է, որտեղ ապրել են մեր նախնիները»):» (**Ямсков, 1998:170**): Այս առնչությամբ, այլ հետազոտողներ գտնում են, որ ազգաբանությունը չպետք է վերածվի հակապատմական գիտական վերլուծաբանության, ազգային ինքնությունների «առասպելազերծման» համակարգի, որը հարցականի տակ է դնում ուսումնասիրության առարկայի՝ ազգային

ինքնության իսկությունը (Малахов, 2001; Семенов, 1993; Чеснов, 1999:66-70,91-95): Ինչպես իրավացիորեն նկատում է պատմության բացատրման ուղղության քննադատներից մեկը. «Ամբողջական պատմական գործընթացը պարզապես անունների և դասակարգումների խաղ չէ, այլ ունի խորը բովանդակություն, որում ակնհայտ է ամբողջական երևույթների առկայությունն ինքնությունների տեսքով: Վերջինները կառուցված են ժողովուրդների գոյության անմիջական պայմաններին և ամենօրյա կենսակերպին համապատասխան:» (Friedman, 1992:841):

Ղարաբաղյան հակամարտությունը բացահայտեց հայերի և ադրբեջանցիների պատմական հիշողությունների հակադրությունը, որը երկու ժողովուրդների նախորդ պատմության արհեստական վերակառուցման կամ վերակենդանացման պարզ հետևանք չէր: Շուշիի շուրջ անցյալում դրսևորված հակադրությունները ցույց են տալիս, թե ինչպես են հարաբերվում պատմական իրականությունը և պատմական հիշողությունը:

Պատմության հակադիր մեկնաբանությունները

Ղարաբաղյան հակամարտությունում Շուշիի կարևորության պատճառը Լեռնային Ղարաբաղում և հարակից շրջատարածքում քաղաքի նշանակությունն էր: Շուշին Ռուսական կայսրության քաղաքի կարգավիճակ ստացավ 1846թ., իսկ մինչ այդ ուներ տևական պատմություն որպես բնակավայր: Այս շրջանի բազմաթիվ խնդիրներ հայ և ադրբեջանական պատմագրություններում ներկայացված են հակառակ դիրքերից:

Հայ պատմագրության մեջ Շուշիի ձևավորման ժամանակագրությունն ունի հետևյալ փուլերը՝ բնակավայր (մինչև XVIIIդ.) – ամրոց (1720-ական թթ. հետո) - քաղաք (1846թ. հետո): Ադրբեջանական տեսությունը ամրոցի պատմությունը սկսում է 1752 կամ 1754թ. Փանահ Ալիի կողմից Շուշիի «հիմնադրում»-ով: Նույն անձը ներկա-

յացվում է որպես «Ղարաբաղի խանության» հիմնադիր (**История Азербайджана, 1958:339; Эйвазов, 1956:11; Шушинский, 1968:4-10**): Խորհրդային շրջանի Ադրբեջանի միայն պաշտոնական աղբյուրներն էին որպես հիմնադրման տարեթիվ նշում 1840թ. (**Азерб. ССР, 1968:10**), իսկ հեղինակների մեծ մասն «ադրբեջանական» Շուշիի «ծագումը» վարում է 1750-ական թթ.:

Հիմնական հակասությունը, որ նկատվում է ոչ վաղ անցյալի հայ և ադրբեջանցի հեղինակների գործերում, կարելի է ներկայացնել որպես քաղաքի *ձևավորման* և *«ծագման»* տեսությունների հակադրություն: Դրանց մանրամասների և զարգացման փուլերի ստորև առաջարկվող համառոտ դիտարկումն առնչվում է Լեռնային Ղարաբաղի պատմությանը:

Ռաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները (1600-1827թթ.). նյութեր հայ ժողովրդի պատմության համար» գործը կարելի է հղված տեսնել Շուշիի պատմության մասին ադրբեջանական գրքերում, թեև հայ հեղինակն ամեն կերպ դատապարտում է ինչպես «ջառչի» Փանահին, այնպես էլ Շուշին նրան հանձնած Վարանդայի հայազգի մելիքին: Բացասական գնահատելով «թուրքերի» ներկայությունը «Ղարաբաղի սրտում», Ռաֆֆին Շուշին հիմնադրված է համարում 1750-ական թթ. (**Раффи, 1991:50**): Նրանից հետո նույն միտքը կրկնում են ժամանակի որոշ այլ հայ հեղինակներ (**օր.՝ Լալայան, 1988:12**):

Ադրբեջանցիներից Փանահ Ալիի կողմից Շուշիի հիմնադրման տեսությունը համեմատաբար ամբողջական տեսքով առաջին անգամ արտահայտվել է Ա.Ջևանշիրի 1901թ. **"О политической существовании Карабахского Ханства в 1747-1805гг."** աշխատանքում, որում ի մի են բերված նախորդ ադրբեջանցի հեղինակների հաղորդումները (**ըստ՝ Բակուր, 2000: 67-77; Ш.Мкртчян, 1988:176-193**):

1914թ. Լեոն առաջին անգամ անհամաձայնություն հայտնեց Շուշիի 1752թ. հիմնադրված լինելու տիրապետող կարծիքին: Ըստ նրա՝ ոչ թե Շուշին է ընդունել հարևան Շոշ գյուղի անունը, այլ՝ հակառակը, ինչը վկայում է քաղաքի վաղեմիությունը (**Լեո, 1973:267**): Մինչ այդ արդեն հայտնի էր, որ Շոշ գյուղն Արցախի հնագույն բնակա-

վայրերից է: Այս կարծիքը, թեև բավականաչափ փաստարկված չէր, սկիզբ դարձավ քաղաքի պատմության նոր՝ *ձևավորման* տեսության: Հետագայում այն ամրապնդվեց փաստերով, որոնք հայտնի չէին XIXդ. վերջի – XXդ. սկզբի պատմագրությանը, սակայն դրանց նկատմամբ հայ և ադրբեջանցի պատմաբանների վերաբերմունքը մնաց հակասական: XXդ. առաջին տասնամյակներին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների սրման, 1920թ. Շուշիի հայ բնակչության կոտորածի արդյունքում ստեղծվել էր մի վիճակ, երբ քաղաքի պատմության վերաբերյալ հայտնաբերվող փաստերը հետաքրքրություն էին ներկայացնում միայն հայերի համար և «չէին նկատվում» ադրբեջանցիների կողմից, այսինքն՝ քաղաքի ձևավորման տեսությունը ստացավ հայկական տեսության բնույթ:

Խորհրդային տարիներին Շուշիի պատմության հարցերը Հայաստանում արծարծվել են սահմանափակ, հայ ժողովրդի XVIIIդ. պատմությանն առնչվող սկզբնաղբյուրների հրապարակմամբ: 1950-1980-ական թթ. առանձին հոդվածներում և ժողովածուներում հրատարակվեցին Մատենադարանի թիվ 8211, 4375 ձեռագրերի (1428թ. և 1575թ. ավետարաններ) հիշատակարանները, թիվ 2734 ձեռագիրը (Հակոբ սարկավագ Պողոսեան Զավարեանցի «Պատմութիւն գավառին Արցախու») և խնդրին առնչվող այլ գրավոր աղբյուրներ: 1981թ. Շուշիի հյուսիսային պարսպի մոտ հայտնաբերվեց հինգ խաչքար, որոնցից երկուսը թվագրվում են XIIIդ. **(Ш.Мкртчян, 1988: 174,176; М.Саркисян, 1996:5)**: Նույն ժամանակաշրջանում հայ պատմագրության մեջ լայնորեն շրջանառության դրվեցին նաև Ռուսական կայսրության հարավ-կովկասյան քաղաքականության հետ կապված արխիվային նյութեր (նամակներ, զեկուցագրեր, հուշագրություններ) և XVIII-XIXդդ. այլ փաստաթղթեր, որոնցում նշվում է նաև Շուշի ամրոցի գոյությունը մինչև 1750-ական թթ.:

Հայ հեղինակների մեծամասնության կարծիքը հիմնավորվում է ինչպես նշված գրավոր սկզբնաղբյուրներով և նորահայտ հուշարձաններով **(Բակուր, 2000:11-18; Սևյան, 1991:14-21; Ш.Мкртчян,**

1988:173-178),[1] այնպես էլ Շուշիի տարածքում առայժմ միակ հնագիտական տեղազննության արդյունքներով, որն իրականացրել է 1971թ. Ադր. ԽՍՀ ԳԱ հնագիտական արշավախումբը, քաղաքի արևելյան հատվածում: Հայտնաբերվել են քարեդարյան կացարանի և XI-XVIդդ. ամրաշինական կառույցի հետքեր (Авалов, 1977:26): Այս փաստերին ծանոթ ադրբեջանցի որոշ հեղինակներ ընդունում են, որ Շուշիի տարածքում 1752թ. առաջ եղել է բնակավայր (Шушинский, 1968:8-10), սակայն դա էականորեն չի փոխել «ծագման» տեսության կողմնակիցների կարծիքը:

Շուշիի պատմության XVIIIդ. առաջին կեսը և ավելի վաղ շրջանն այսօր ուսումնասիրում են միայն հայ հեղինակները: Ըստ նրանց, Շուշիի ամրոցը կառուցել կամ վերակառուցել է Ավան հարյուրապետը, որպես 1720-ական թթ. թուրքերի ներխուժման դեմ կարևորագույն հենակետ: Այդ ժամանակ Շուշին Արցախի սղնախներից գլխավորն էր՝ «Մեծ սղնախը» (Малхасян, 1991:89-90; Раффи, 1991:прим. 1 к гл. XI),[2] Արցախի փաստացի ռազմավարչական կենտրոնը: Ընտրությունը պայմանավորված էր Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքությունների սահմանագլխին և Սյունիքից Արցախ ճանապարհի վրա Շուշիի բացառիկ ռազմավարական դիրքով:

Նույն պայմանների ազդեցությամբ այս բնակավայրը հենակետի վերածեց 1750-ական թթ. Լեռնային Ղարաբաղում աստիճանաբար ամրապնդվող թյուրքալեզու քոչվոր անասնապահական ցեղերի վերնախավը: Ընդ որում, Շուշին նրանց համար ուներ ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական մեծ նշանակություն, քանի որ գտնվում էր երկրագործ հայերով բնակեցված Ղարաբաղի նախալեռնային և լեռնային գոտիների միջև, այսինքն՝ վերահսկում էր Մուղանի տափաս-

---

[1] Մ.Սարգսյանը նկատում է, որ «հավաստիորեն որոշված չէ, արդյոք այստեղ բնակավայր գոյություն ունեցել է մինչև XVIIIդ. սկիզբը» (1996:5):

[2] «Սղնախ»-ի առավել ճշգրիտ ձևակերպումը տալիս է Զ.Արզումանյանը. «Սղնախը բնական դժվարամատչելի դիրքում գտնվող մշտական գործող ամրացված վայր է կամ բնակավայր՝ նաև հարձակողական գործողություններ ծավալելու համար հարմար կոմունիկացիաներով» (1982:84):

տանի ծմեռանոցներից Կարկառի հովտով դեպի Լեռնային Ղարաբաղի և Սյունիքի ամառային արոտավայրեր տանող ամենաբանուկ ճանապարհներից մեկը (**Исмаил-заде, 1960: карты 1,2**):

Տարբեր պատճառներով, XVIIIդ. երկրորդ կեսն ադրբեջանական պատմագրության մեջ ունի հակասական մեկնաբանություններ:[3] Մասնավորապես, Շուշիի հարցում ադրբեջանցի հեղինակներն ուշադրություն չեն դարձնում դրա ադրբեջանական բնակչության ձևավորման տնտեսական նախապայմաններին, իսկ Փանահ Ալիի կողմից ամրոցի «հիմնադրումը» կարևորում են քաղաքական առումով: Այս դրույթն ամեն կերպ ընդգծվում է. բոլոր հեղինակները նշում են, որ Շուշին առաջին ադրբեջանական բնակավայրն էր Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում, որն, ըստ ադրբեջանական աղբյուրների, «հիմնադրվել է անմարդաբնակ, կուսական անտառով ծածկված վայրում»: Հիշատակվում է, որ 1750-ական թթ. այն կոչվել է «Փանահաբադ», այստեղ հատվել է «փանաբադ» անունով պղնձե դրամ: Միաժամանակ, հաճախ նշվում է, որ. «հարևան Շոշ գյուղի ազդեցությամբ պահպանվել է «Շուշի» անունը» (**Авалов, 1977:24**): Հատկապես շեշտվում է Շուշիի խանության գոյությունը, թեև ժամանակի աղբյուրներում այս անունով հայտնի կազմավորումը, անգամ կազմալուծված Պարսկաստանի ներքաղաքական պայմաններում, բավականին անկայուն միավոր էր. Շուշիի ընդամենը երեք խաներից երկուսը ձերբակալվել և մահապատժի են ենթարկվել պարսիկների և ռուսների կողմից (1761 և 1806թթ.), իսկ երրորդի օրոք խանությունը լուծարվել է (1816թ.):

Այս իրավիճակը հասկանալի կդառնա կովկասյան մեկ այլ ազգամիջյան խնդրի՝ օս-ինգուշական հակամարտության հետ համեմատությամբ: Այստեղ վիճահարույց է Վլադիկավկազ քաղաքի հիմնա-

---

[3] Սա բնորոշ է թերևս ամբողջ ադրբեջանական պատմագրությանը, ինչը նկատվել է տարբեր հետազոտողների կողմից (**Աբրահամյան, 2002:51-54**): Լեռնային Ղարաբաղի ուշ միջնադարյան պատմությունը, հատկապես՝ հողային և հասարակական հարաբերությունները, թերի է լուսաբանված նաև հայ պատմագրության մեջ (**Раффи, 1991:прим. 1 к гл. XXVII**):

դրման և պատկանելության հարցը: Հակադրությունն արտահայտվում է քաղաքի ներկա տարածքում եղած բնակավայրի երկու տարբեր էթնիկական անվանումների միջոցով՝ «Ձաուշիկաու» գյուղ (օս.) - «Ձաուրովո» ստանիցա (ինգուշ.) **(Цуциев, 1998:18, прим. 31)**: Օս հեղինակ Ա.Ցուցիևը ցույց է տալիս, որ այս տեղանունների, և դրանցից յուրաքանչյուրի առաջացման պատմությունների հակադրությունն արտահայտում է հյուսիս-կովկասյան երկու ժողովուրդների բնիկության տարբեր մոդելներ: Այս դեպքում պատմական երկու հակադիր տեղանունների առկայությունը հնարավոր էր, քանի որ երկու ժողովուրդներն էլ նստակյաց էին: Շուշիի դեպքում տեղանվան հայկական լինելը, մերձությունը հարևան «Շոշ» գյուղանվանը, արհեստական են դարձնում «Փանաբադ» տեղանվան հաճախակի հիշատակումը ադրբեջանցի հեղինակների գրքերում: Նույնը վերաբերում է նաև քաղաքի անվան «Շուշա» ադրբեջանական հնչյունադարձությամբ տարբերակին (հմմտ.՝ «Սուխումի»-ն ըստ՝ **Бахиа-Окрушвили, 2002; Кварчия, 1989; Попхадзе, 2002**):

Որքան էլ տարբեր են Շուշիի ձևավորման - ծագման տեսությունները, երկուսն էլ կապված են Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների ներկայության ժամանակի կամ վաղեմիության հետ: Սա ինքնին պատմագիտական դժվար լուծելի խնդիր չէ, քանի որ կապված է ադրբեջանցիների նստակեցության անցման ժամանակի որոշման հետ, ինչն արդեն մանրամասն ուսումնասիրված է. ադրբեջանցիները Լեռնային Ղարաբաղում նստակեցության են անցել 1752թ. Շուշիի ենթադրյալ «հիմնադրում»-ից ավելի ուշ՝ XIXդ. կեսերից մինչև 1920-30-ական թթ. **(Исмаил-заде, 1960:96-99; Ямсков, 1998:170-174)**: Շուշիի «ծագման» ադրբեջանական տեսությունը փորձում է մոտ մեկ հարյուրամյակով «հնացնել» նստակեցության անցման շրջանը:

Ա.Յամսկովը նկատում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ադրբեջանցիների «պատմական իրավունքը» «սովորաբար հիմնվում է Ղարաբաղի խանության քաղաքական պատմությանը XVIIIդ. և Ռուսաստանին նրա միացման նախօրյակին, քանի որ խանության

կառավարիչներն ադրբեջանցիների նախնիներն էին»: (**Ямсков, 1998:171**): Ադրբեջանցի պատմաբան Իսմաիլ-զադեն, ներկայացնելով Շուշիի խանի հանդեպ հպատակների հարկային պարտավորությունները, վկայում է ամրոցում ադրբեջանցիների բնակության սեզոնային բնույթն ընդհուպ մինչև 1830-ական թթ. (**Исмаил-заде, 1960:130-135; М.Саркисян, 1996:8**):

Հետաքրքիր է, թե 1988թ. առաջ Շուշիի անցյալի ուսումնասիրությունն ինչպես էր համատեղվում 1960-1980-ական թթ. Ադրբեջանում տիրապետող «աղվանական» տեսությանը: Հիշենք, որ հենց «աղվանական» տեսության դեմ էր հայ պատմաբանների հրապարակումների մեծ մասը 1988թ. հետո: Դրանցում արդեն քննադատվել է ադրբեջանցիների նախնիների քոչվորության բացասումը (**Аракелян, 1991; Мурадян, 1990:9-52,100-119;** հմմտ.՝ **Ямсков, 1999: 170-173**):[4] Շուշիի ձևավորման XVIIIդ. երկրորդ կեսի իրական պատմությունը, ներառյալ այն փաստը, որ Փանահ Ալին ձեռք էր բերել ամրոցը Վարանդայի հայազգի մելիքից և 1750-ական թթ. վերակառուցել այն, լիովին չէր տեղավորվում մի տեսության մեջ, որով ենթադրվում էր Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների նախնիների տեղաբնիկ լինելը: Այս ներքին հակասությամբ հանդերձ, «աղվանական տեսությունը» և Շուշիի «ծագման» ավելի վաղ ձևավորված վարկածը համատեղվում էին Ադրբեջանի պատմության դասագրքերում: Վերջին տասնամյակում, Ադրբեջանում թյուրքական ինքնության արթնացմամբ, բազմաթիվ կեղծ փաստարկներից կառուցված «աղվանական» տեսությունն արագորեն փլուզվեց և 1990-ականներին արդեն նվազագույն դեր ուներ ադրբեջանցիների ինքնության պատմողական բաղադրիչների շարքում (**Абрахамян, 2002:51-54; Tohidi, 1997:83**): Այս դեպքում, Շուշիի «ծագման» ադրբեջանական տեսությունը, մնալով XIXդ. «նախաաղվանական» պատմագրության շրջանակներում, ըստ երևույթին, պահպանում է Ղարաբաղյան հակամարտությու-

---

[4] Օրինակ՝ վերոհիշյալ ադրբեջանցի պատմաբան Ջ.Իսմաիլ–զադեն այդ տարիներին ստիպված էր հիմնական աշխատանքները հրատարակել Մոսկվայում (**Ямсков, 1998:173**):

Академия наук Армянской ССР
Фундаментальная библиотека
89140

նում ադրբեջանցիների գլխավոր գաղափարախոսական կռվաններից մեկի նշանակությունը:

Քաղաքը սահմանով և առանց սահմանի

1805թ. ռուսական կայազորի հաստատումից հետո և 1826 - 1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Շուշին Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի հիմնական ամրոցներից էր: Նրա ռազմավարական նշանակությունը կարևորել է Ռուսաստանի կովկասյան պատերազմների պատմաբան Պոտտոն. «Ով տիրում է Շուշիին, նա տիրում է Ղարաբաղին»: XXդ. սկզբի և 1988թ. իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ վերոհիշյալ ձևակերպումն արդիական է դառնում Ղարաբաղում հայերի և ադրբեջանցիների միջև հակամարտության դեպքերում:

1816թ. չեղյալ հայտարարվեցին Հարավային Կովկասի, այդ թվում Շուշիի խաների քաղաքական իրավունքները: Լեռնային Ղարաբաղում հողային իրավունքների շուրջ մի քանի տասնամյակ դատավարություններ էին ընթանում մահմեդական խաների ու բեկերի և հայ մելիքների ու Հայ Առաքելական եկեղեցու միջև:

Ռուսական կայազորի տեղակայումը, շրջատարածքում կայուն խաղաղության հաստատումը տնտեսական զարգացման նախադրյալներ ստեղծեցին, որոնք նպաստեցին Շուշիի քաղաքային գործառույթներ ձեռք բերելուն: 1840թ. այն դարձավ համանուն գավառի կենտրոն, իսկ 1846թ. ստացավ քաղաքի կարգավիճակ Շամախիի, այնուհետև Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Ավելի վաղ՝ 1830թ., Շուշին դարձել էր Գանձասարի կաթողիկոսի իրավահաջորդ ճանաչված Արցախի թեմական արքեպիսկոպոսի նստավայրը:

XIXդ. առաջին կեսին Շուշին ամրոցից վերածվեց բնակավայրի, որում ընթանում էին հայերի և նստակեցության անցնող ադրբեջանցիների համար հավասարապես կարևոր քաղաքայնացման գործընթացներ: Դրանք լայն ազդեցություն ունեցան պատմական

Սյունիքի և Արցախի տարածքում: Հաջորդ կես դարում Շուշին աստիճանաբար դարձավ Հարավային Կովկասի խոշորագույն քաղաքներից մեկը:

Այս դերն ու դրանից բխող մշակութային նշանակությունը, որ քաղաքն ուներ XIXդ. և պահպանեց մինչև 1920թ., պայմանավորված էր Հարավային Կովկասում ռուսական ազդեցությամբ: Քաղաքին ուղղված «մշակույթի կենտրոն» և համարժեք բազմաթիվ այլ որակումներն ընդհանուր են հայ և ադրբեջանական գրականության մեջ (օր. **Բակուր, 2000:187; Шушинский, 1968:28,60-63**): Հաճախակի նշվում են այս ժամանակաշրջանի Շուշիում ծնված, ուսում ստացած, կամ պարզապես գործունեություն ծավալած ականավոր անձինք, հայեր կամ ադրբեջանցիներ, սակայն նրանց անունները ներկայացվում են ընտրաբար, միշտ հիշում են միայն յուրայիններին, իսկ քաղաքի դերը հարևան ժողովրդի մշակույթում մոռացվում է կամ նվազեցվում:

Մոռացումը պատմական հիշողության կարգավորման հիմնական եղանակն է, որով զտվում է իրական անցյալը, տվյալ դեպքում՝ Շուշիում հայերի և ադրբեջանցիների համատեղ բնակության պատմությունը: Մինչև 1988թ. խորհրդային հայ և ադրբեջանական պատմագրության մեջ Շուշիի պատմության հիմնական մոռացված էջը 1920թ. մարտի վերջի - ապրիլի սկզբի ժամանակահատվածն էր, երբ, ըստ տարբեր աղբյուրների, սպանվեց 5-10 հազար հայ, հրկիզվեց ողջ հայկական թաղամասը: Մառախուղի և ծխի տակ քողարկվելով, քաղաքից կարողացավ դուրս գալ 6-7 հազար շուշեցի հայ (**М.Саркисян, 1996:30; Հայերի կոտորածները, 2003:458-460**):[5]

---

[5] Զոհվածների և բռնագաղթածների մասին քանակական տվյալների մոտավոր են, քանի որ պարզ չեն մինչև 1920թ. մարտը Շուշիից հայերի արտագաղթի չափերը, որը հարուցված էր անգլիական միսիայի օժանդակությամբ գործող ադրբեջանական ռազմական վարչության կողմից (Արամայիս, 1993; Հայերի կոտորածները, 2003: 170,186,353; Սարգսյան, 1990):

Այս պատմական փաստի շրջանցման հիմնական պատճառը ԽՍՀՄ կազմավորումից հետո նախորդ ազգամիջյան բախումների մասին գրելու գաղափարախոսական արգելքն էր, սակայն Շուշիի դեպքում այն գործեց հօգուտ ադրբեջանցիների:[6] Նրանց հիմնական հրատարակությունները ժամանակագրորեն համընկան 1950-ական թթ. սկսված Շուշիի նոր քաղաքաշինությանը: Դրանց վերլուծությունը թույլ է տալիս դիտարկել ադրբեջանցիների կողմից Շուշիի XIXդ. անցյալի «յուրացման» հիմնական եղանակները:

Եղանակներից առաջինը կարելի է անվանել «ժողովրդագրական»: Շուշիի բնակչության մասին առաջին տվյալները վերաբերում են 1823թ., որոնց համաձայն, ամրոցում բնակվում էր 8,3 հազար մարդ՝ 41% հայ և 59% թաթար ու քուրդ (**Սարգսյան, 1990**): Ադրբեջանցի հեղինակներն, առանց որևէ հիմնավորման, նույն հարաբերակցությունը վերագրում են քաղաքի պատմության հետագա շրջանին (**Шушинский, 1968:57-59**): Ըստ «Կովկասյան տարեցույց»-ի և ցարական Ռուսաստանի պաշտոնական վիճակագրական աղբյուրների, քաղաք դառնալուց հետո Շուշիի բնակչությունը կազմել է. 1851թ.՝ 12724, 1855թ.՝ 15194, 1897թ.՝ 25881, 1905թ՝ 33187, 1916թ.՝ 43869 մարդ: Այդ ժամանակահատվածում Շուշիում հայերը կազմել են բնակչության մեծամասնությունը, մոտ 56%, իսկ մահմեդականները (թաթարներ և քրդեր)՝ մոտ 41% (**Սարգսյան, 1990; М.Саркисян, 1996: 8,11,15, 19,29-30**): Այստեղ ապրել են նաև մոտ 2000 ռուսներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ:

Քաղաքի ժողովրդագրական այս պատկերն ադրբեջանցի հեղինակներն աղճատում են, փորձելով ստեղծել Շուշիի միէթնիկության տպավորություն, չնայած ռուսական վիճակագրությունը գրանցել է քաղաքում մահմեդականների գերակշռության ընդամենը տասն-

---

[6] ԽՍՀՄ-ից դուրս՝ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության՝ Մեծ եղեռնի պատմագիտական ուսումնասիրությունը հնարավոր դարձավ 1960-ական թթ.: Ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում 1918-1920թթ. հայերի ջարդի դեպքերը և ծավալը Հայաստանում հանրությանը ներկայացվեցին միայն 1988թ. հետո (վերջերս հրատարակված արխիվային փաստաթղթերը տե՛ս **Ռ.Գրիգորյան, 1996; Հայերի կոտորածները, 2003**):

ամյա մի ժամանակահատված՝ 1823-1833թթ.: Կարելի է ենթադրել, որ Շուշիի հայ բնակչությունը նվազել է 1795-97թթ. Ղարաբաղի հայ բնակչության մի մասի արտագաղթից հետո, բայց 1830-ական թթ. այն կրկին ավելացել է **(Բակուր, 2000: 105-107,122-127, Սևյան, 1991: 37-38,42-45)**:

Ժողովրդագրական տվյալների խեղաթյուրման միջոցով քաղաքի «ադրբեջանացման» մյուս տարբերակով ընդգծվում է, որ շուշեցի ազնվականների կազմում ադրբեջանցիները ճնշող մեծամասնություն էին **(Шушинский, 1968:32,57)**: Այս փաստը չի բացատրվում, այլ ներկայացվում է որպես քաղաքի ադրբեջանական լինելու վկայություն: Մինչդեռ համապատասխան վիճակագրության, այդ թվում՝ առաջին հայ ազգագրագետներից Եր.Լալայանի 1895-1896թթ. ուսումնասիրության արդյունքների ներառումը, թույլ կտար նկատելու առևտրի և արհեստագործության ոլորտներում հայերի եռակի գերակշռությունը քաղաքի բնակչության հիմնական մասը կազմող դասերում **(Լալայան, 1988:46-89; Г.Саркисян, 1992; М.Саркисян, 1996: 11,15,19,29-30)**:

Յուրացման եղանակներից մյուսը պահպանված հուշարձանների ոճաբանական «վերլուծությունն» է, որը տարվում է ճարտարապետության հետ ուղղակի չառնչվող էթնիկական սկզբունքով: Է.Ավալովը քաղաքի ամենավաղ բնակարանի տեսակը՝ գլխատունը, նմանեցնում է «տեղական ղարադամին կամ դարբազային», ինչի օրինակները բերում է հարևան հայկական գյուղերից, դրանք անվանելով ադրբեջաներեն՝ «Դաշալթի» (Քարինտակ), «Կալադարասի» (Բերդաձոր): XIXդ. սկզբի որոշ աշխարհիկ շինություններում նա զուգահեռներ է «հայտնաբերում» Նախիջանի և Ադրբեջանի հյուսիսի քաղաքների հետ (Նուխի, Շամախի), առանց նշելու, որ դրանք նույնպես գլխավորապես հայաբնակ էին **(Авалов, 1977:22-38,40,69-75)**: Հեղինակը, Ադրբեջանի սահմաններից դուրս գալով, Շուշիի մեջիթները համեմատում է Միջին Ասիայի և հյուսիսային Իրանի նմանատիպ կառույցների հետ, իսկ հայկական շինարարական արվեստի ակնհայտ ազդեցությունն անտեսում է, թեև այն կարևոր նշանակություն ունի Շուշիի

մահմեդական պաշտամունքային կառույցներին հատուկ ճարտարապետությունը բնութագրելու համար (Ш.Мкртчян, 1988:194):

Շուշիում 1970-ական թթ. պետականորեն պահպանվում էր պատմության հուշարձանի կարգավիճակ ունեցող 207 շինություն և արձան: Դրանց ցանկը որոշված էր ներքին սահմանի անտեսմամբ. ողջ ներքին հատվածը, որը պատմական արգելոցի կարգավիճակ ուներ, համարվում էր ադրբեջանական: Հայկական պահպանված հինգ եկեղեցիներից այդ ցուցակում ընդգրկված էր միայն Ս.Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցին: Ռեալական դպրոցի, Մարիամյան օրիորդաց վարժարանի, Ժամհարյանների հիվանդանոցի և մոտ երկու տասնյակ մասնավոր շենքեր նույնպես չունեին հուշարձանի կարգավիճակ: Շուշիում պահպանված հայկական հուշարձանների նկատմամբ ադրբեջանցիների վերաբերմունքում, Շ.Մկրտչյանը նկատում է «քաղաքի պատմությունը և ճարտարապետությունը «սրբագրելու», ցանկալին իրականի տեղ ներկայացնելու ակնհայտ ձգտում» (Ш.Мкртчян, 1988:190, 193-194): Մինչդեռ պահպանված շատ շինություններ, այդ թվում՝ քաղաքի պարիսպը, նմանություն ունեն Արցախի, Սյունիքի և Նախիջևանի XVIIIդ. հայկական շինարարական արվեստի նմուշների հետ: Ավետարանոց գյուղի շինարարների մասնակցությունը Շուշիի ամրաշինական աշխատանքներին վկայված է վիմագիր արձանագրությամբ (Ш.Мкртчян, 1988: 176-177):

XVIIIդ. երկրորդ կեսի և XIXդ. Շուշիի ներքին բաժանման մասին վստահելի տեղեկություններ են պահպանվել մեծ թվով հուշագրություններում և ուղեգրություններում, Մոսկվայի Կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվում (ЦГВИА, Շուշիի գլխավոր հատակագծերը), պարբերական մամուլում, լուսանկարներում և այլն: Այս աղբյուրները ներկայացված են հայ հեղինակների աշխատանքներում (Ш.Мкртчян, 1988: 180-181; М.Саркисян, 1996): Ադրբեջանցի հեղինակ Է.Ավալովը, օգտվելով վերոհիշյալ աղբյուրների մեծ մասից, շրջանցում է քաղաքի բնակչության երկէթնիկությունը քաղաքաշինության պատմության մասին գլխում: Քաղաքի արևմտյան՝ հայկական մասը ներկայացվում է որպես «западная нагорная часть»,

ձևավորված 1850-ական թթ. հետո, որի ճարտարապետական կառույցներից. «Ցավոք, պահպանվել է միայն մի քանիսը, այն էլ կիսավեր» (Авалов, 1977:38-43): Այդ նույն աշխատանքում քաղաքի XIXդ. հատակագծերը ներկայացվում են հատվածաբար, միայն ադրբեջանաբնակ համարվող թաղամասերը ցույց տալու նպատակով:

Ըստ ադրբեջանցի հեղինակների, քաղաքն ունեցել է մեկ կենտրոն՝ Փանահի նստավայրը և կից «Չուխուր» («Փոս») թաղը, որտեղից տարածվել են մահմեդականների թաղամասերը (Авалов, 1977:38-39): Քաղաքագոյացման հայկական տարբերակի համաձայն, Շուշիի արևմտյան (հայկական) և արևելյան (ադրբեջանական) հատվածները ձևավորվել են հին ամրոցի տարածքում՝ 1750-ական թթ.: Դրանց ծավալումն սկսվել է երկու կենտրոնից՝ Փանահ Ալի խանի և Վարանդայի մելիք Շահնազար II-ի նստավայրերից: Հետագայում դրանք տեղաշարժվել են դեպի արևմուտք՝ սարահարթն ի վեր (М.Саркисян, 1996:8-9):

Քաղաքի միակենտրոն և երկկենտրոն տեսակետների հակադրությունը շարունակվում է ազգային սկզբունքով առաջացած ներքին սահմանի շուրջ: Է.Ավալովն այդպիսի սահման չի տեսնում՝ «Որևէ տեսանելի սահման արևմտյան և արևելյան թաղամասերի միջև չկար, բաժանված էին պայմանականորեն, ինչպես և մյուս թաղամասերը»: Միակ առանձնահատկությունը, որ քաղաքի արևմտյան մասում նկատում է ադրբեջանցի հեղինակը՝ փողոցների ավելի ուղղագիծ հատումներն են, դրանց շառավղաձև հատակագիծը, ինչը համարում է հետևանք 1850-ական թթ. ռուսական նախագծով կառուցապատման (Авалов, 1977:38-47):

Մ.Սարգսյանը մանրամասն ներկայացնում է քաղաքի հայկական հնագույն թաղամասերը, որոնք հիմնադրել են 1750-ական թթ. Արցախի գավառների, Նախիջևանի Ղազանչի (Շահկերտ) գյուղի և Ագուլիս քաղաքի վերաբնակիչները (Բակուր, 2000:72-76; Ш.Мкртчян, 1988:176-178; М.Саркисян, 1996:6-8): XIXդ. Շուշիում կար մոտ երեք տասնյակ թաղամաս, որոնցից տասնութը՝ հայկական: Դրանք կուտակային թաղեր էին, տների անկանոն դասավորությամբ (Լալա-

յան, 1988:24-25): Թաղերն անվանվել էին հայրենակցական սկզբունքով՝ Ջրաբերդցոց, Ղազանչեցոց, Մեղրեցոց, Ագուլեցոց, որևէ անձի՝ Մելիքենց, Աղաբեկի ձոր, կամ տեղանքի անունով՝ Ներքին, Քամու ջաղացի, Սարի, Հին հանգստարանի: Հայաբնակ թաղերը կազմում էին քաղաքի տարածքի շուրջ 65%ը **(М.Саркисян, 1996:19)**:

Հայ հեղինակները ոչ միայն ընդունում են քաղաքում ադրբեջանական հատվածի գոյությունը, այլև՝ հստակորեն նշում դրա սահմանը: Ազգամիջյան հարաբերությունների հետ կապված, այն որոշ փոփոխություններ է կրել բնակչության աճին և կառուցապատմանը զուգահեռ: Դեռևս 1840թ. վկայված է հակասություն հայերի և ադրբեջանցիների միջև, որի արդյունքում հայկական թաղերից մեկի բնակիչները ռուսական իշխանության հրահանգով Ջրաբերդի դարպասի մերձակայքից տեղափոխվել են Շուշիի սարահարթի արևմտյան եզրը: Հայտնի է, որ այս տեղաշարժը կատարվել է հայերին ադրբեջանցիներից տարանջատելու նպատակով **(Բակուր, 2000: 174-178; М.Саркисян, 1996:12-13)**: Հայկական և ադրբեջանական հատվածների սահմանը հերթական անգամ փոխվեց 1905-1906թթ. քաղաքում ազգամիջյան բախումների հետևանքով: Կենտրոնական մասում և հարավում տեղի ունեցած զինված ընդհարումների արդյունքում սպանվեցին տասնյակ մարդիկ, հրկիզվեց հայերի 300 և ադրբեջանցիների 80 տուն, հասարակական շենքեր հայկական հատվածում:

Շուշիի 1920թ. մարտ-ապրիլի ողբերգությունը ներկայացված է հայ հեղինակների մեծամասնության աշխատություններում **(Սեյան, 1991:56-59; Բակուր, 2000:224-239; Ш.Мкртчян, 1988:188-193; Ш.Мкртчян, Щ.Давтян, 1997)**: Դրա հետևանքով արևմտյան և արևելյան, կամ վերին և ներքին քաղաքամասերի միջև պատմականորեն ձևավորված սահմանը դարձավ սահման ավերակների և բնակելի հատվածի միջև: Ավերածություններն այնքան մեծ էին, որ քաղաքից աստիճանաբար արտագաղթեց նաև ադրբեջանցիների մեծամասնությունը: Մ.Սարգսյանը ներկայացնում է Շուշիի բնակչության թվի կտրուկ նվազումը 1920թ. կոտորածից և ավերումից հետո. «1921թ. Շուշիում մնացել էր ընդամենը 9223 մարդ: 1923թ.՝ 6976, իսկ 1925թ.՝

5000: 1920-ական թթ. վերջին բնակչությունը նվազեց մինչև 3000 մարդ» (1996:30): Ըստ Հ.Սարգսյանի, 1921թ. Շուշիում հայերը կազմում էին բնակչության միայն 3%-ը (1990:57):

Շուշին ընդդեմ հայերի

ՌԿԿ Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշմամբ, «մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղության, վերին և ներքին Ղարաբաղերի միջև տնտեսական կապերի» ապահովման նպատակով, ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Որոշումը հակասական մեկնաբանությունների առարկա է հայ և ադրբեջանական պատմագրության մեջ: Երկուսում էլ այն գնահատվում է բացասաբար և կապում Ի.Ստալինի կամայականության հետ: Հայերը դատապարտում են ԼՂԻՄ կազմավորումը որպես հայաբնակ երկրամասը Ադրբեջանի կազմում թողնող քայլ, իսկ ադրբեջանցիներն անարդարացի են համարում հայերին ինքնավարություն տալը (մանրամասն տե՛ս Ямсков, 1998:176-186; Nasibli, 2000):

Մեծ մասամբ ավերված և բնակչության հիմնական զանգվածը կորցրած Շուշին չէր կարող լինել մարզկենտրոն, ինչպես նախատեսվում էր Կավբյուրոյի որոշմամբ: 1923թ. ԼՂԻՄ վարչական կենտրոն դարձավ Շուշիից 12 կմ հեռու գտնվող Ստեփանակերտը: 1930թ. վարչատարածքային բաժանմամբ մարզում ձևավորված հինգ շրջաններից մեկը Շուշիի շրջանն էր: Այն ուներ ընդամենը 289 ք.կմ տարածք, (ամբողջ ԼՂԻՄ–ը 4400 ք.կմ), որի մեջ, բացի Շուշի քաղաքից, ներառված էր յոթ հայկական և երեք ադրբեջանական գյուղ: 1965թ. կար արդեն 27 գյուղ, որից 21-ն՝ ադրբեջանական (Азерб.ССР, 1968: 113): Վերջիններս հիմնականում փոքրաթիվ բնակչությամբ նախկին «յայլաղ»-ներ էին, որոնք գյուղ դարձան1930-ական թթ., Ադրբեջանում քոչվորության վերացման պետական քաղաքականության արդյունքում:

Շրջկենտրոնի կարգավիճակ ստացած Շուշիում բնակչությունն սկսեց ավելանալ: 1940-ականների սկզբին Շուշիի հարավ-արևելյան մասում կառուցվեցին առաջին նոր շինությունները: 1949թ. սկսվեց Շուշիի ավելի ընդարձակ վերակառուցման նախագծային աշխատանքը, որն ուղեկցվում էր քաղաքի առողջարանային հնարավորությունների գնահատման հետազոտություններով (**Эйвазов, 1955:9**): 1950-1960թթ. արդեն ընթացքի մեջ էին քաղաքաշինական ծրագրեր:

Դրանց ընթացքում քաղաքում ոչ միայն հարթեցվում էին ավերակները, այլև քանդվում կամ ձևափոխվում էին 1920թ. արհավիրքները վերապրած վերջին հայկական պատմական շինությունները: Այս գործողություններում հայերը տեսնում էին արևելյան հատվածում գտնվող երկու մզկիթները, թուրքական բաղնիքը և մահմեդական մյուս շինությունները, ինչպես նաև՝ XXդ. երրորդ քառորդում բացված ադրբեջանցի մշակույթի գործիչների տուն-թանգարաններն ու հուշարձանները Շուշիի պատմության միակ հուշարձաններ դարձնելու և հայկական անցյալը քողարկելու միտում: Գերեզմանոցների քողարկումը ծառատնկմամբ դիտվում էր որպես քաղաքի հայկական անցյալի դեմ ուղղված ձեռնարկում (**Ш.Мкртчян, 1988:176-194; М.Саркисян, 1996:30-31**): Նույնիսկ եթե Շուշիի քաղաքաշինական ծրագիրը հաշվի էր առնում միայն առողջարանային պայմանները, պատմական անցյալի անտեսումը դեռ մինչև 1988թ. բացասաբար էր գնահատվում Ղարաբաղի հայերի կողմից (**Մելիք-Շահնազարյան, 1998:10-11**):

Նոր պայմաններում Շուշիի քաղաքայնացման առանձնահատկություններից էր կրկին աճող բնակչության տարաբնակեցումը խառը, ոչ էթնիկական սկզբունքով: Մինչև 1988թ. բնակչությունն աճեց, դառնալով 13500 մարդ: Դրա մեծ մասն ադրբեջանցիներ էին: Հարևան գյուղերից Շուշի վերաբնակված հայերը բնակչության թվով երկրորդ խումբն էին և կազմում էին 15% կամ մոտ 2200 մարդ:[7]

---

[7] Ադրբեջանցիները հետագայում Շուշիում հայերի թիվը ներկայացնում են 290 հոգի և հղում հայերի հիմնական մասի բռնագաղթից հետո՝ 1989թ. հունվարին կատարված մարդահամարը:

ԼՂԻՄ ադրբեջանական փոքրամասնության կողմնորոշումն ընդդեմ ԼՂԻՄ բնակչության մեծամասնության որոշման արտահայտվեց արդեն 1988թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ ժողովրդական դեպուտատների խորհրդում: ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միանալու որոշմանը դեմ քվեարակեցին միայն Շուշի քաղաքից և շրջանի ադրբեջանաբնակ գյուղերից ընտրված ադրբեջանցի պատգամավորները, որոնք փոքրամասնություն էին: ԼՂԻՄ, իսկ հետագայում՝ ԼՂՀ կարգավիճակի բոլոր քննարկումներում, այդ թվում նաև՝ միջազգային բանակցություններում այս բնակչությունը Ադրբեջանի կողմից ներկայացվում է որպես «Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանցիների համայնք» և օգտագործվում որպես խաղաքարտ ընդդեմ «հայկական համայնքի» (**Ուլուբաբյան, 1997: 415-446,795-797,802-804; Nasibli, 2000**): Հակամարտության սկզբում դրսևորվեց Շուշիի առանձնահատկությունը նաև նրանում, որ քաղաքը գերիշխող դիրք ուներ շրջակա հայկական բնակավայրերի և Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին կապող ճանապարհի նկատմամբ:

Ղարաբաղյան հակամարտության սկզբից Ադրբեջանում ծավալված հակահայ գործողությունների շարքում, 1988թ. մարտին սկսվեց հայ բնակչության արտաքսումը Շուշիից: Բռնագաղթի ընթացքում սպանվեց մեկ հայ տղամարդ (**Մելիք-Շահնազարյան, 1998:47**): Շուշիից հայերի բռնագաղթը 1988-1989թթ. «բնակչության փոխանակություն» կամ «էթնիկ զտում» անվանումներով հայտնի հակամարտ գործողության առաջին դեպքն էր ԼՂԻՄ տարածքում:

Շուշին ուղղակի կապ ունի նաև հետագա հակահայ գործողությունների հետ: 1988թ. նոյեմբերին Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղին պատկանող «Խաչին տափ» հանդակում ԼՂԻՄ իշխանությունները նախատեսում էին կառուցել պանսիոնատ Սումգայիթից բռնագաղթած հայերի համար: Այս վայրը, որը Շուշիի դիմաց էր, անջատված մոտ 400մ խորությամբ կիրճով, ադրբեջանցիներն հայտնի էր «Թոփխանա», այսինքն՝ «թնդանոթի տեղ» անունով:

Նախատեսվող շինարարության դեմ ցույցերի խոշոր ալիք բարձրացավ Բաքվում և Ադրբեջանի այլ քաղաքներում, որոնցում հայտա-

բարվում էր «Թոփխանայի» կարևորությունը որպես բնապահպանական արգելոց: Ցույցերի իրական պատճառը տեղանքի ռազմավարական կարևոր դիրքն էր, որը 1795 և 1826թթ. պարսկական պաշարումների ժամանակ ծառայել էր որպես մարտկոց, քանի որ Շուշիի վրա գերիշխող միակ բարձունքն էր շրջակայքում: «Բնապահպանական» պատրվակով սկսված ցույցերը 1988թ. նոյեմբերին վերածվեցին Ադրբեջանում ապրող հայերի դեմ ուղղված զանգվածային բռնությունների և արտաքսման (**Մելիք-Շահնազարյան, 1998:27, Abrahamian, 1997:63-64**):

Այս գործողություններով Շուշիի հնագույն ամրոցային գործառույթն աստիճանաբար դարձավ իրական և Ղարաբաղի հայերը քաղաքը բնութագրեցին որպես «ադբեջանական կրակակետ»: 1990թ. հունվարից, ԼՂԻՄ-ում ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության հատուկ կառավարման ռեժիմի պայմաններում, Շուշիի բանտը «հասարակական կարգը խախտողների» կալանավայր էր, որտեղ բանտարկվում էին ազգային շարժման մասնակիցները: Ադրբեջանցիներից կազմված անձնակազմը հատկապես դաժան կտտանքների և բռնության է ենթարկել հարյուրավոր հայերի (**Սողոմոնյան, 1994:28-37, 66**):

Մինչև 1991թ. աշունը ԽՍՀՄ ներքին զորքերի ներկայությունը հակամարտության գոտում թույլ չէր տալիս, որ արդեն հարյուրավոր զոհեր խլած գործողությունները վերածեն պատերազմի: ԽՍՀՄ փլուզմամբ Ադրբեջանի և ԼՂՀ միջև պատերազմն, այնուամենայնիվ, սկսվեց և դրանում Շուշին դարձավ ադրբեջանցիների հիմնական ռազմական հենակետը ԼՂՀ տարածքում: Քաղաքի տիրապետող դիրքը շրջակայքի նկատմամբ ադրբեջանցիներին հնարավորություն էր տալիս կիրառելու հեռահար զենքի ժամանակակից տեսակներ: Մարտկոցները գրեթե անդադար կրակի տակ էին պահում Ստեփանակերտը և մերձակա գյուղերը: 1992թ. փետրվարի 13-ից մինչև մայիսի 9-ը լինում էին օրեր, որ Շուշիից 300-350 ծանր ռեակտիվ արկ էր արձակվում 80 հազարից ավելի բնակչությամբ Ստեփանակերտի ուղղությամբ: ԼՂՀ մայրաքաղաքի բնակչությունն այդ ամիսներին ապրում էր նկուղնե-

ռում: Հրետանային և օդային հարձակումներին գարնանն ավելացան Շուշիի զորակայանից Ստեփանակերտի ուղղությամբ Կարկառի կիրճը հատող կամ շրջանցող հետևակային գրոհները: Առկա էր սովամահության վտանգը՝ Ղարաբաղը կատարյալ շրջափակման մեջ էր, քանի որ Շուշին փակում էր նաև Հայաստանի հետ հաղորդակցության միակ ճանապարհը:

Պատերազմում Շուշիի դերն արդեն մանրամասն ներկայացված է մի շարք հեղինակների աշխատանքներում (**Բալայան, 1995: 134–158; Եղիազարյան, 1995; Հասրաթյան, 2001**): Մոտավոր նշվել է այն վնասը, որ պատճառել են Շուշիից գործող ադրբեջանական զինված ուժերը մերձակա հայկական բնակավայրերի և, հատկապես՝ Ստեփանակերտի բնակչությանը (**Մելիք-Շահնազարյան, 1998**): Հատուկ ուշադրության է արժանացել նաև Շուշիի դեմ հայերի ռազմական գործողությունը որպես լեռնային պայմաններում հաջող հարձակողական գործողության օրինակ (**տե՛ս Մ.Հարությունյան, 2001**): Այս աշխատանքները վկայում են, որ ընթացող պատերազմում Շուշիի ռազմական գրավումը միակ հավանական ելքն էր Լեռնային Ղարաբաղում հայ բնակչության պահպանման: Շուշիի ազատագրումից միայն երկու տարի անց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և Ադրբեջանի միջև հաստատվեց զինադադար, որը մինչ այժմ հայերի անվտանգության միակ քաղաքական երաշխիքն է: Հայերի վերահաստատումը Շուշի քաղաքում ընթանում է դեռ չկարգավորված հակամարտության պայմաններում:

ԳԼՈՒԽ II

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ (1992-2002թթ.)*

1992թ. հետո Շուշիի բնակչության վիճակագրական տվյալները հիմնականում ձեռք են բերվել 1996 և 2002թթ., քաղաքի վիճակագրության, կրթության, քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման, զբաղվածության, վերաբնակեցման բաժիններից և ԲՇԳ-ից: Օգտվել ենք նաև «Շուշի» թերթի և այլ լրատվամիջոցների նյութերից:

Ներկայացված վիճակագրական տվյալները, որոնք ընդգրկում են պատերազմական և ետպատերազմյան առաջին տարիները, բավարար ճշտություն չունեն: Դրանց հավաստիությունը բարձրացնելու նպատակով, համադրվել են տարբեր տվյալներ, լրացվել և հնարավորինս ամբողջացվել: Օրինակ՝ 2000թ. Շուշիում գրանցված բնակիչների ցուցակը համեմատվել է 2002թ. ընտրողների ցուցակի հետ:[1]

Բնակչության ներգաղթը Շուշի ընթանում է հիմնականում Լեռնային Ղարաբաղից, որի քաղաքագոյացման ներուժը դեռ 1980-ական թթ. համարվում էր չսպառված (**Մելքումյան,1990:73-81**), ինչը տարբերում է այն Հայաստանի Հանրապետությունից, որում քաղաքային և գյուղական բնակչության համամասնությունն, ըստ մասնագետների, հասել էր որոշակի կայունության (**Карапетян, Овсепян, 1986:73-81**): Առայժմ քաղաքի բնակչության կառուցվածքում նկատելի է հակամարտության և պատերազմի ազդեցությունը: Դիտարկելի են նաև ետխորհրդային անցումային շրջանին բնորոշ փաստեր, որոնց արդյունքում

---

* Այս գլուխը գրելիս օգտվել ենք ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ավագ գիտաշխատող, պատմ. գիտ. թեկնածու Հ.Գ.Սարգսյանի խորհուրդներից, որի համար շնորհակալ ենք:

[1] Շնորհակալություն ենք հայտնում Շուշիի վարչակազմի աշխատակիցներին, անհրաժեշտ տվյալները սիրահոժար տրամադրելու համար: 2000թ. հունվարին ԼՂՀ-ում անց է կացվել մարդահամար, որի ամբողջական տվյալները դեռևս հրապարակված չեն: Հետագայում դրանք կարող են ճշտումներ մտցնել կատարված եզրակացությունների մեջ:

Հայաստանի և ԼՂՀ բնակչության կազմը ժողովրդագրական զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել:

Բնակչության ներէթնիկ խմբերը

Շուշիի բնակչության ժողովրդագրական հետազոտության նպատակներից է ներէթնիկ խմբերի բնութագրումը: Դրա համար հաշվի ենք առել Երևանի բնակչության էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունում կիրառված սկզբունքը, որով բնակչության ներհոսքը դիտարկվում է ըստ ելքի վայրի: Հեղինակներն այդպիսով առանձնացրել էին ներգաղթողների (мигранты) չորս խումբ՝ 1. գյուղերից, 2. Հայաստանի քաղաքներից, 3. ԽՍՀՄ քաղաքներից, 4. հայրենադարձներ (Р.Карапетян, 1986): Այս սկզբունքը կիրառելով, Շուշիի վերաբնակիչների ներէթնիկ կազմում առանձնացրել ենք հետևյալ խմբերը.

Աղյուսակ 1. Շուշիի բնակչության ներէթնիկ խմբերը 1996թ.

Ներէթնիկ խումբ	ընտանիք	%
Շուշեցիներ	221	20.7
Ստեփանակերտցիներ	302	28.3
Բռնագաղթվածներ Ադրբեջանից	222	21.0
Տեղահանվածներ ԼՂՀ շրջաններից	200	18.7
Վերաբնակիչներ Հայաստանից	121	11.3
Ընդամենը	1066	100.0

Առանձնացված խմբերից յուրաքանչյուրի Շուշի վերաբնակվելն ունի տարբեր պատճառներ: Շուշեցիների համար այն վերադարձ է հարազատ քաղաք, որտեղից բռնագաղթվել էին 1988թ.:[2] 1992-

[2] Հին շուշեցիներից 1920թ. կոտորածը վերապրածների զգալի մասը հեռացել էր Ղարաբաղից դրան հաջորդած տարիներին և հետագայում չվերադարձավ:

1993թթ. քաղաք վերադարձավ 1988թ. քաղաքից բռնագաղթված մոտ 2000 շուշեցի հայերի 35-40%-ը (**ԴԱՆ, Շուշի, 1996**): Մյուսներն ապրում են Ղարաբաղի տարբեր բնակավայրերում, հիմնականում Ստեփանակերտում, կամ՝ հեռացել է ԼՂՀ–ից:

Ստեփանակերտը ԼՂՀ մյուս քաղաքների համեմատ ուներ բնակչության աճի բարձր տեմպեր դեռևս 1980-ական թթ.: Հակամարտության նախօրեին առկա բնակարանային խնդիրը (**Մելքումյան, 1990:50**) հետագայում ավելի սրվեց: Ոչ հեռու գտնվող Շուշիում երիտասարդ ընտանիքների բնակարանային խնդրի լուծման հնարավորություն կար, ինչը ստեփանակերտցիների դեպի Շուշի ներհոսքի հիմնական պատճառն էր (**ԴԱՆ, Շուշի, 1996, 2000**):

Քաղաքի բնակչության վիճակագրության անկատարության պատճառով 1988-1989թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթվածների թիվը վերանայման կարիք ունի: Բանն այն է, որ Ստեփանակերտից և Հայաստանից վերաբնակված ընտանիքների զգալի մասը նույնպես Ադրբեջանից փախստականներ էին, չնայած, Շուշի վերաբնակվելով, նրանց մի մասը գրանցվել է որպես Ստեփանակերտից կամ Հայաստանից ներգաղթող: 1997թ. բնակչության հաշվառման համաձայն, Շուշիում ապրում էր Ադրբեջանից փախստական 235 ընտանիք, ինչից ենթադրում ենք, որ 1996թ. նրանց թիվը կարող էր ավելի մեծ լինել (**ԴԱՆ, Շուշի, 2000**): Հայտնի է, որ Ադրբեջանից փախստական հազարավոր ընտանիքներ հակամարտության սկզբում տեղափոխվեցին ոչ թե Հայաստանի Հանրապետություն, այլ ԼՂԻՄ: Նրանք ծագումով ղարաբաղցիներ էին, որոնք չէին կորցրել կապերն իրենց ազգականների հետ: Տարբեր աղբյուրների հաղորդմամբ, 1990թ. Ղարաբաղում հաստատվել էր մոտ 30 հազար փախստական (**Պետրոսյան, 1997:74-76; Մելիք-Շահնազարյան, 1998:31**): Զինադադարից հետո, ճշտված տվյալներով, ԼՂՀ տարածքում ապրում էր Ադրբե-

---

Հայրենադարձություն չեղավ նաև երկու սերունդ անց՝ 1992թ. հետո: Այս պատճառով, «նախկին շուշեցիներ» ասելով նկատի ունենք 1930-ական թթ. հետո ԼՂԻՄ այլ վայրերից Շուշի վերաբնակված հայերին (Տե՛ս Խաչատրյանների ընտանիքի մասին՝ «Շուշի», 2000:5/6):

ջանից բռնագաղթած 21150 մարդ, (**«ԼՂ Հանրապետություն», 1995: 04.02**):

ԼՂՀ գրավված և սահմանամերձ տարբեր գյուղերից Շուշիում ապաստանածների մեծամասնության համար այն ժամանակավոր բնակավայր էր: Նախկինում գյուղաբնակ այս խմբի մեծ մասը 1992թ. Մարտակերտի շրջանից տեղահանվածներն էին, որոնցից 90 ընտանիք 1994թ. զինադադարից հետո Ադրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող գյուղերից էին (Չայլուից՝ 5 ընտանիք, Սեյսուլանից՝ 10, Լենինավանից՝ 5, Հասանղայա՝յից 4, Մարաղայից՝ 3, և մեկական ընտանիք Կարմիրավանից, Լևոնարխից, Մարալյան Սարովից):[3] Շուշիում ապաստանած մարտակերտցիների թիվը մինչև 1996թ. պակասել էր գրեթե երկու անգամ և շարունակում էր դանդաղ նվազել նաև հետագայում:

Գյուղաբնակների Շուշիում մշտական բնակություն հաստատելուն նպաստեց այս խմբի համեմատաբար տարեց լինելը: Գրավված և սահմանամերձ շատ գյուղեր դեռևս մինչև 1988թ. ունեին աճի բացասական ցուցանիշներ, այսինքն՝ «ծերացող» էին (օր.՝ Ասկերանի շրջանի Քյաթուկը և Փառուխը, **Մելքումյան, 1990:144-145;** հմմտ.՝ **Խոջաբեկյան, 1991:64-68**): Դրանցից տեղահանվածների մի մասը շարունակեց ապրել Շուշիում, քանի որ անկարող էր մասնակցել ազատագրված հարազատ բնակավայրի վերականգնմանը (**ԴԱՆ, Շուշի, 1996; «ԼՂ Հանրապետություն», 1994:14.02**):[4]

Հայաստանից վերաբնակիչներն ամենասակավաթիվ խումբն են կազմում: 1992-1994թթ. այս խմբի իրական քանակության մասին

---

[3] Վերջին վեց գյուղերին հատկացված են ժամանակավոր գյուղատեղեր «Նոր Սեյսուլան», «Նոր Մարաղա» անուններով, (**«ԼՂ Հանրապետություն», 1996: 20.02**): Լենինավանի գյուղապետի տվյալներով, 1995թ. ապրիլին Շուշիում ապրում էր այդ գյուղի 84 նախկին բնակիչ, որոնք տների կառուցումից հետո պետք է վերադառնային (**«ԼՂ Հանրապետություն», 1995:14.04**), սակայն 1996թ. մայիսի դրությամբ նրանք բոլորը՝ 30 ընտանիք, դեռ Շուշիում էին:

[4] Շուշիի արդի բնակչության կառուցվածքում երկու անձից բաղկացած 157 ընտանիքից 60-ը, կամ գրեթե 38%-ը միջին տարիքի և բարձր ամուսնական զույգեր են: 40 տարեկանից բարձր են նաև միայնակների 45%-ը:

տվյալներ չունենք: Առավելագույն ներհոսքը 1995թ. էր, երբ հաստատվեց 64 ընտանիք՝ հիմնականում Երևանից: Հաջորդ տարիներին, Հայաստանից վերաբնակիչների թիվը տարեկան մեկ տասնյակից չի անցել (**ԴԱՆ, Շուշի, 1996; 2002**):

Անհրաժեշտ է նկատել, որ վերն առանձնացված ներէթնիկ խմբերն ունեն էական ընդհանրություններ: Բացառությամբ Հայաստանից վերաբնակիչների, մյուս բոլոր խմբերը, ներառյալ Ադրբեջանից փախստականների մեծամասնությունը, Արցախի պատմազգագրական շրջանից են, այսինքն՝ ունեն բարբառի, կենցաղի, մշակույթի այլ տարրերի մեծ ընդհանրություններ:

Քաղաքի արդի բնակչությունը հիմնականում ձևավորվել է բռնագաղթվածներից (forced migrants), որոնց մեջ կան ինչպես Ադրբեջանի տարածքից փախստականներ (refugees), այնպես էլ ԼՂՀ սահմանամերձ շրջաններից տեղահանվածներ (internally displaced people) (այս հասկացությունների տարբերակումը տե՛ս **Moore, Shellman, 2002:3**): Բռնագաղթվածների մեծամասնությունն Ադրբեջանի քաղաքներից է: ԼՂՀ և Հայաստանի քաղաքներից վերաբնակվածների հետ միասին, նախկին քաղաքաբնակները կազմում են Շուշի վերաբնակվածների մեծ մասը՝ 833 ընտանիք կամ 78%: Նախկին գյուղաբնակները փոքր մասն են կազմում: Ադրբեջանից բռնագաղթվածների, ինչպես նաև Հայաստանից վերաբնակիչների ճնշող մեծամասնությունը երկրորդ կամ երրորդ սերնդի քաղաքաբնակներ են: ԼՂՀ երիտասարդ քաղաքներից վերաբնակվածները, այդ թվում՝ նախկին շուշեցիները, սերտ կապեր ունեն գյուղերում բնակվող իրենց մերձավոր ազգականների հետ, ինչը հետագայում անդրադարձավ Շուշիում նրանց հարմարվողականության վրա:

Տարաբնակեցման փուլերը

1992թ. վերջերին քաղաքում առկա բնակչության թիվը որոշվել էր ալյուր ստացողների ցուցակով՝ 1500 մարդ, բնականաբար, հավաստի լինել չի կարող: Դրանցում ընդգրկված ընտանիքների անդամներից շատերը բնակվում էին այլ վայրերում, Շուշիում ունենալով մեկական անդամ (**Դիտարկումներ, Շուշի, 1992-1994**):

1992թ. հոկտեմբերի սկզբին Շուշիի Խ.Աբովյանի և Ա.Մանուկյանի անվան նորաբաց դպրոցներում սովորում էր ընդամենը 68 աշակերտ: Նույնիսկ քաղաքի վարչակազմում, դպրոցներում և արտադրական փոքր ձեռնարկություններում աշխատելու համար բավարար քանակի մարդիկ չկային (**ԴԱՆ, Շուշի, 2000**): Այս փաստերի և վիճակագրական որոշ տվյալների համադրմամբ, կարելի է եզրակացնել, որ 1992թ. երկրորդ կեսին քաղաքում, համեմատաբար ամբողջ կազմով ապրում էր շուրջ 150 ընտանիք (**Դիտարկումներ**):

1993թ. գարնանը քաղաքի բնակչության ձևավորման նոր փուլ սկսվեց: Պաշտոնական վիճակագրական տվյալների բացակայության պայմաններում, օգտվել ենք տարբեր ծառայությունների հաշվառումներից, որոնց հիման վրա կարող ենք ներկայացնել Շուշիի բնակչության և աշակերտների թվի փոփոխությունը 1992-2000թթ. (Աղ. 2):

Աղյուսակ 2. Շուշիի բնակչության և աշակերտների թիվը 1992 - 2000թթ.

	1992	1993	1996	2000
Բնակիչ	-	2982	3674	2330
Աշակերտ	68	378	654	591

Վերաբնակիչների քանակի ավելացման ամենահավաստի ցուցանիշներից մեկն աշակերտների թիվն էր: 1993թ. աշնանը, ուսումնական տարվա սկզբում, քաղաքի երկու դպրոցներում կար 378 աշա-

կերտ: Ինչպես տեսնում ենք, առաջին տարվա ընթացքում աշակերտների թիվն ավելացել էր 5.5 անգամ: Այս ցուցանիշը վկայում է ոչ այնքան նոր ընտանիքների ներհոսքի, որքան գրանցված անդամների հետ նրանց ընտանիքների վերամիավորման մասին, ինչի արդյունքում 1993թ. աշնանը Շուշիի բնակչությունն առնվազն եռապատկվեց:

Բնակչության կայունացման հակառակ միտում նկատվեց նույն տարվա ամռանը, երբ Շուշիում ապաստան գտած տեղահանված ընտանիքները սկսեցին վերադառնալ իրենց ազատագրված բնակավայրերը: 1994թ. զինադադարից, և հատկապես՝ 1996թ., ԼՂՀ-ում հողի սեփականաշնորհումից հետո, Շուշիից արտահոսքը ժամանակավորապես գերազանցեց ներհոսքին: [5]

Այս տարիներին բնակչության արտահոսքի չափերի մասին են խոսում նաև Շուշիի բնակչության բնական աճի փոփոխությունները (Աղ. 3):

Աղյուսակ 3. Բնակչության բնական աճը և ամուսնությունները 1993-2001թթ.

Տարի	Բնակիչ	Ծնունդ	Մահ	Բնական աճ	Ամուսնություն
1993	2982	25	-	-	-
1994	-	39	29	10	-
1995	-	61	17	44	-
1996	3674	58	18	40	23
1997	-	51	22	29	19
1998	-	45	15	30	9
1999	-	29	21	8	12
2000	2330	55	20	35	15
2001	-	53	17	36	11

[5] 1997-2000թթ. Շուշիի բնակչության նվազումը նշվել է նաև մամուլում՝ «Ազատ Արցախ», 2002:04.06; «Ազգ», 2000:07.05; «Շուշի», 1999,13/14):

Ներկայացված աղյուսակից երևում է, որ Շուշի քաղաքի բնակչության բնական շարժի համեմատաբար ամբողջական պատկեր ունենք 1994թ. հետո, երբ 1994-1996թթ. ընթացքում այն աճեց չորս անգամ: Հետագայում նկատելի էր որոշակի նվազում, իսկ 2000թ. հետո՝ բնական աճի դրական միտումներ:

Գյուղաբնակների արտահոսքը բնակչության թվի նվազման միակ պատճառը չէր: Հատկապես 1994թ. զինադադարից հետո, արտագաղթը պայմանավորված էր նաև սոցիալ-տնտեսական այն գործոններով, որոնք ավելի վաղ դրսևորվել էին Հայաստանում (մանրամասն տե՛ս **Արտագաղթը Հայաստանից, 2003:11-27**): Արտագաղթող շուշեցիների հիմնական մասը մեկնում է Ռուսաստան:

Ընտանիքների կազմը

Ընտանիքի կազմն էական նշանակություն ունի բնակավայրի զարգացման հեռանկարի գնահատման առումով: Թե՛ 1996թ., թե՛ 2002թ. հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել այս խնդրին, փորձելով պարզել տարբեր կազմ ունեցող ընտանիքների հարաբերակցությունը՝ համեմատելով դրանք ՀՀ և ԼՂՀ այլ բնակավայրերի համապատասխան տվյալների հետ:

Ստորև ներկայացված է 1996 և 2000թթ. Շուշիի ընտանիքների քանակն ու կազմը, ինչը թույլ է տալիս նկատելու փոփոխություններն այդ տարիների ընթացքում: Աղյուսակ 4-ից երևում է, որ 1996-2000թթ. ընթացքում բնակչության կառուցվածքում ավելացել է միայնակների թիվը, իսկ բազմանդամ (հինգ և ավելի անդամ ունեցող) ընտանիքների քանակը նվազել է: Երկու, երեք և չորս հոգուց կազմված ընտանիքների տեսակարար կշիռը գրեթե անփոփոխ է մնացել:

Աղյուսակ 4. Շուշիի ընտանիքների կազմի շարժընթացը 1996 – 2000թթ.

Տարի	ընտ.-ների քանակը	միայնակ	2 անդամ	3 անդամ	4 անդամ	5 և ավելի
1996	*1066*	*179*	*172*	*199*	*224*	*292*
(%)	100.0	16.8	16.1	18.7	21.0	27.4
2000	*818*	*247*	*157*	*133*	*132*	*149*
(%)	100.0	30.2	19.2	16.2	16.2	18.2

1996-2000թթ. բնակչության թվի նվազման պայմաններում, ավելացել է միայնակների թե՛ քանակը, և թե՛ տեսակարար կշիռը: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ շատ ընտանիքներ տրոհվում էին՝ ազատված բնակարաններին տիրանալու համար (**ԴԱՆ, Շուշի, 2002**): Նույն միտումն ենք նկատում կին գլխավորով թերի ընտանիքների թվի փոփոխության դեպքում: 1996թ. Շուշիում ապրում էր 113 կին գլխավոր ունեցող ընտանիք, որից 41-ն ուներ մեկ, 45-ը՝ երկու, 27-ը՝ երեք և ավելի երեխա (**«Շուշի», 1995:13**): Այս ընտանիքները կազմում էին բնակչության 10.5%, որը գրեթե 2 անգամ մեծ է Հայաստանի 1982թ. նույնակարգ ցուցանիշից (**Карапетян, Овсепян, 1986:7**): 2000թ. կին գլխավորով ընտանիքների թիվն արդեն կազմում էր 22.5%, որն ընտանիքների արհեստական տրոհման արդյունք էր, որը հավելյալ բնակարաններ ձեռք բերելու նպատակով ընտանիքների տրոհման արդյունք էր: ԼՂՀ վերաբնակեցված բնակավայրերից նման երևույթ դիտարկվել է միայն Շուշի քաղաքում:

Սեռատարիքային կազմը

Շուշիի քաղաքայնացման ընթացքում ի հայտ եկած յուրահատուկ փաստեր արտահայտվում են նաև բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքում: Դրա հավաստի ժողովրդագրական պատկերը հնարավոր եղավ կազմել միայն 2000թ. (Աղ. 5):

Աղյուսակ 5. Շուշիի բնակչության սեռատարիքային կազմը 2000թ.

Տարիքը	Ամբողջը	%	Տղամարդ	%	Կին	%
0 - 4	127	5,5	60	2,6	67	2,9
5 - 9	208	8,9	100	4,3	108	4,6
10 -14	330	14,1	170	7,3	160	6,8
15 - 19	250	10,8	130	5,6	120	5,2
20 - 24	185	8,0	83	3,6	102	4,4
25 - 29	139	6,0	51	2,2	88	3,8
30 - 34	163	7,0	62	2,7	101	4,3
35 - 39	186	7,9	73	3,1	113	4,8
40 - 44	230	9,9	95	4,1	135	5,8
45 - 49	124	5,3	53	2,3	71	3,0
50 - 54	112	4,8	55	2,4	57	2,4
55 - 59	49	2,1	26	1,1	23	1,0
60 – 64	88	3,8	41	1,8	47	2,0
65 ->	138	5,9	60	2,6	78	3,3
Ընդամենը	2329	100,0	1059	45,5	1270	54,5

Այս աղյուսակի համեմատությունը Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան տվյալների հետ (**Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2002:21-24**) նկատելի է դարձնում պատերազմի ազդեցությունը քաղաքի բնակչության ինչպես տարիքային, այնպես էլ սեռային կառուցվածքի վրա: Մինչև 24 տարեկան շուշեցի տղամարդիկ, որոնք չեն մասնակցել պատերազմին, կազմում են բնակչության 47.3 %, իսկ ՀՀ-ում նույն տարիքային խումբը կազմում է 42.3 %: Այսինքն՝ նկատվում է Շուշիի բնակչության երիտասարդացման միտում, որի համար նպաստավոր է նաև պտղաբեր հասակի զգալի տեսակարար կշիռը՝ 36.1 %: Ինչ որ չափով, դրանով է պայմանավորված նաև Շուշիի բնակչության կազմում կանանց բարձր տեսակարար կշիռը՝ 54.5%, ՀՀ-ի 51.4 % -ի համեմատ (տղամարդկանցը՝ 46.1% և 48.6%): ԼՂՀ Մարտունու և Հադրութի շրջաններում մեր հավաքած տվյալների հետ Շուշիի բնակչության սեռատարիքային կազմի համեմատությունը նույնպես հաստատում է այս իրողությունը (**ԴԱՆ, Մարտունի, 1996; Հադրութ, 1996**):

ԼՂՀ վերաբնակեցվող մեկ այլ՝ Քաշաթաղի շրջանի և Շուշիի բնակչության 1996թ. սկզբի վիճակագրական տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս է բնակչության տարիքային խմբերի գրեթե լիակատար համընկնում՝ քաշաթաղցիների փոքր-ինչ ավելի երիտասարդ կառուցվածքով (**ԴԱՆ, Քաշաթաղ, 1996**):[6] էական տարբերություններ կան վերաբնակիչների երկու համայնքների սեռային կազմում, այսպես՝ Քաշաթաղում 1996թ. տղամարդիկ կազմում էին ամբողջ բնակչության 54%, որը, մեր կարծիքով, ներգաղթի սկզբնական փուլի առանձնահատկություններից է: Սա նաև նոր բնակավայրում կենսապայմանների անապահովությունը, ընտանիքով ապրելու դժվարությունները հաղթահարելուն ուղղված վերաբնակիչների

[6] Տարածաշրջանի 36 բնակավայրերի բնակչության տարիքային կազմի դաշտային վիճակագրական տվյալները խմբավորվել են ըստ 0-6, 7-16, 17-25, 26-40, 41-60, 61-ից բարձր խմբերի (**Գաբրիելյան, Դաբաղյան, 1997**):

վարքի արտահայտություններից էր:[7] Համեմատության համար նշենք, որ նման երևույթ առկա էր Իսրայելի հրեա վերաբնակների 1910-1960-ական թթ. հիմնած համայնական սեփականությամբ գյուղական բնակավայրերում՝ կիբուցներում, որոնց բնակիչներից շատերը միայնակ էին ապրում նույն նկատառումներով (**Selier, 1978:134-139**): Շուշիում՝ 1992թ. և Քաշաթաղի բնակավայրերում՝ 1994-1996թթ. իրենց ընտանիքների վերաբնակությունը նախապատրաստող միայնակ տղամարդկանց գերակշռությունը կարճաժամկետ էր՝ ուներ մի քանի շաբաթ կամ ամիս տևողություն (**Գաբրիելյան, Դաբաղյան, 1997; ԴԱՆ, Շուշի, 1996; 2000; Քաշաթաղ, 1996; Լ.Խառատյան, 1998:14-18**):

Վերաբնակիչների կազմում երիտասարդների բարձր տեսակարար կշիռը բնորոշ էր նաև ՀԽՍՀ քաղաքայնացման գործընթացներին: Մասնավորապես, 1950-70-ական թթ. Երևան ներգաղթած բնակչության շուրջ 41.4 %-ը կազմում էին 18-29 տարեկանները, ընդ որում, զգալի թիվ էին կազմում միայնակ վերաբնակվողները (տե՛ս **Р.Карапетян, 1986:34-35, табл. 2,3 и 4**): Շուշիի բնակչության կազմում այս տարիքային խմբի տեսակարար կշիռն անհամեմատ փոքր է՝ ընդամենը 17%: Այլ կերպ ասած, Շուշիի բնակչության տարիքային կառուցվածքը չի նմանվում խորհրդային շրջանի քաղաքագոյացմանը բնորոշ երիտասարդների, և նրանց կազմում՝ միայնակների գերակշռությանը:

Շուշիի նշված արժեքներն ավելի մոտ են Երևան ներգաղթած հայրենադարձների խմբի տվյալներին: Ամբողջ ընտանիքով հայրենադարձության շնորհիվ, այս խմբի 43.1%-ի միջին տարիքը 30-ից ավելի էր (Շուշիում՝ 46,7%):

---

[7] Նման զգուշավորությունը հիմքեր ուներ թե Քաշաթաղում, թե Շուշիում: Վերջինը 1992թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին ադրբեջանական հրետանու և օդուժի հասանելիության գոտում էր, իսկ Քաշաթաղի շրջանում ռազմական գործողություններն ավարտվեցին միայն 1994թ. մայիսի 9-ից հետո:

Գլուխ III

ԿԵՆՍԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Շուշիի վերաբնակիչների կենսապահովման պայմանները և եղանակները փորձել ենք նկարագրել ոչ որպես «ապարդիականացում» (**демодернизация**): Այդպես բնութագրվում են նախկին ԽՍՀՄ առանձին հատվածներում «անցումային» գործընթացների և ազգամիջյան ռազմական հակամարտությունների մշակութային հետևանքները (**Сайдуллаев, 2001; Тишков, 2001:51-59; Platz, 2000:114-115**), որ կան նաև Շուշիում: Մեր կարծիքով, այդ ձևակերպումը բավականին ճշգրիտ է, սակայն անհարիր է այնպիսի բնակավայրի մասին աշխատանքում, որում մշակութային նկարագիրը վերականգնվում է կամ վերափոխվում: Այս տեսանկյունով դիտարկված, Շուշիում վերաբնակների կենսապահովման տարբերակները գործընթացներ են, որոնցում ապարդիականացված միջավայրը կենսապահովման նոր մշակույթի ձևավորման ելակետ է:

Բնակեցման ելակետային պայմանները

XIXդ. համեմատությամբ, Շուշիի բնակչությունն ու բնակելի տարածքն զգալիորեն նվազել են: Այժմյան բնակելի հատվածը սանդղակաձև տարածվում է արևելյան լայն, ցածրադիր տափարակից դեպի արևմտյան ավելի նեղ ու թեք եզրը, կենտրոնում թողնելով վարչական շենքերը, շուկան և հյուրանոցը: Քաղաքի պատմական հատվածը պահպանվել է կղզյակներով, հիմնականում ստորին բնակելի հատվածում, որի մեծ մասն այժմ կազմված է 1950-1970-ական թթ. առանձնատներից: Վերին հատվածում գրեթե չկան առանձնատներ, գերակշռում են բազմաբնակարան շենքերը: Առողջարանները գտնվում են բնակելի գոտուց հարավ և հյուսիս՝ պարսպի անմիջական հարևանությամբ:

Շուշիի առանձնատները և բազմաբնակարան շենքերը չեն տարբերվում 1980-ական թթ. Լեռնային Ղարաբաղի մյուս փոքր քաղաքների նույնակարգ կառույցներից, որոնց հիմնական շինանյութը տեղի սպիտակ կրաքարն է: Բազմաբնակարան տիպային շենքերից գերակշռում են չորս և հինգ հարկանիները, թեև կան սակավաթիվ երկու, երեք ու ինը հարկանի շենքեր: Բնակարանների մեծ մասը երեք կամ չորս սենյականոց է:

1950-ական թթ. հետո կառուցված առանձնատների մեծամասնությունը երկհարկ է: Կան տներ, որոնց առաջին հարկի պատերն ավելի հին են: Դրանք հատկապես շատ են քաղաքի կենտրոնին արևելքից և հարավ-արևելքից հարող հատվածում: Իսկ քաղաքի հարավում, մեծ մասամբ, նորակառույց առանձնատներ են, մոտ 200 քմ տնամերձ հողակտորներով: Առանձնատների այս երկու գոտիների միջև կան հին տների հիմքի վրա կառուցված նոր առանձնատներ, նույնպես համեմատաբար ընդարձակ հողակտորներով:[1]

Շինություններին հիմնական վնասը հասցվեց 1992թ. մայիսի 8-ի գրոհի ընթացքում, թեև որոշ միջոցառումներ էին նախատեսված այն նվազագույնի հասցնելու համար (**Բալայան, 1995:156**): Մինչև 1992թ. նոյեմբերը Շուշին մնում էր ռազմական գործողությունների գոտում: Ստեփանակերտ – Գորիս ճանապարհի համար ընթացող մարտերի ժամանակ քաղաքը մի քանի անգամ ենթարկվեց ադրբեջանական օդուժի և հեռահար հրետանու հարվածներին, որոնք նույնպես զգալի ավերածություններ պատճառեցին: Բնակիչների համար քաղաքի ավերվածության ընդհանուր պատկերը սովորական է դարձել, թեև հատկապես քաղաքի կենտրոնում այն ծանր տպավորություն է թողնում: Այցելուներից մեկը Շուշին անվանել է «ուրվական քաղաք» (**Rieff, 1997**):

Ճակատամերձ դիրքում գտնվելը խիստ նվազեցրել է Շուշիում քաղաքային կենցաղի հնարավորությունները: Փոքրացել է քաղաքում

---

[1] Այս արտաքին տարբերությունները կարող են նաև 1920թ. առաջ հայկական և ադրբեջանական հատվածների միջև սահմանի ցուցիչ լինել, բայց դրա ճշտումը լրացուցիչ հետազոտություններ է պահանջում:

բնակության համար պիտանի հատվածը: Ավերվածության աստիճանը տարբեր կերպ է հաշվարկվում՝ 40-50%-ից մինչև 80-90% (**ԴԱՆ, Շուշի, 1996, 2000; «Շուշի», 1999:13-14**): Դրանց ամենաստույգ գնահատականը տրված է 1998թ. Շուշիի գլխավոր հատակագծի հավելվածում: Ըստ այդ փաստաթղթի, 40 բազմաբնակարան շենքերից այժմ անբնակ են 27-ը, որից ութը հրդեհված է, իսկ մյուսները՝ վթարային են: Բնակության համար պիտանի է համարվում ընդամենը 395 բնակարան: Առանձնատներից անվնաս են կեսը՝ 573 տուն: Որոշ աշխատանք է պահանջում «զգալի չափով վթարված» 270, ավերված կամ անավարտ 212 առանձնատների վերականգնումը (**Շուշի, ՔԳՀ:12**):

Շուշիում կա մոտ հինգ տասնյակ հասարակական շենք՝ դպրոցներ, կրթական և առողջապահական հաստատություններ, խանութներ, ակումբներ և այլն: Դրանց մի մասը, ներառյալ վարչակազմի, մշակույթի պալատի, հյուրանոցի և շուկայի շենքերը, ավերվեց գրոհի օրը, քաղաքի կենտրոնում ծավալված փողոցային մարտերի հետևանքով: Նշվածներից հետագայում վերականգնվել է միայն վարչակազմի շենքը: Նույն հատվածում գտնվող Շուշիի Մեծ մզկիթը, որը սխալմամբ համարվում է ավերված (**Rieff, 1997**), իրականում չի վնասվել և ընդգրկված է պետականորեն պահպանվող հուշարձանների ցանկում: Քաղաքի առողջարանային շենքերի մեծամասնությունը վնասվել են ոչ այնքան ռմբահարումներից, որքան ավարառությունից:

Ազատագրումից հետո կային մարդիկ, որոնք շարունակում էին Շուշին ընկալել որպես թշնամական հենակետ և տաժանավայր, դեպի Հայաստան ճանապարհը փակող ամրոց, որի պատճառով Ստեփանակերտի և կից գյուղերի բնակչությունը մոտ վեց ամիս ապրում էր պաշարման մեջ: Այս պատճառով, քաղաքի ազատագրման հաջորդ օրերին ավարառությունը լիովին չբացառվեց:

Քաղաքն ազատագրվեց ԼՂՀ կամավորական ինքնապաշտպանական վաշտերի ուժերով, որոնք դեռևս չէին միավորվել կենտրոնացված հրամանատարության ներքո: Խոշոր զորամասերի՝ վաշտերի կողքին կային փոքր ջոկատներ, որոնցից մի քանիսը 1992թ. զորակայան ընտրեցին Շուշին: Խաղաղ բնակչության հետ դրանց համա-

տեղումը որոշ խնդիրներ էր հարուցում առաջին ամիսներին, մինչև 1992թ. հոկտեմբերը, դրանք դուրս բերվեցին քաղաքից կամ միացվեցին Շուշիի նորակազմ գնդին: Շուշիում մնաց նաև ՀՅԴ կամավորների գումարտակը: Այս զորամասերի առկայությունը կարևոր ազդեցություն ունեցավ վերաբնակության և քաղաքում կենսապահովման պայմանների վրա:

Բնակեցումը

1992թ. աշնանը մշտական ապրող 500-1000 բնակիչները ցրված էին քաղաքի մոտ ողջ կառուցապատված տարածքով՝ ամեն շենքում կամ թաղամասում՝ մի քանի մարդ կամ ընտանիք: Քաղաքի տարածքում նրանց տեղաբաշխման վրա պատերազմական ավերումների ազդեցությունը դիտարկելի է նախկին երկու կենտրոնների օրինակով, որոնցից մեկին կից փողոցները մարտական գործողություններից առավել տուժածներն են և հատկապես նոսր են բնակեցված: XIXդ. այստեղ էին գտնվում քաղաքի միակ ռուսական եկեղեցին և վարչական շենքերը, «Մեյդանը» կամ գլխավոր շուկան, իսկ խորհրդային շրջանում՝ վարչակազմի շենքը, փոստը, հյուրանոցը, մշակույթի պալատը և այլն: Այս հրապարակն այժմ քաղաքի պաշտոնական կենտրոնն է, սակայն վարչակազմից և փոստից բացի, մյուս շինությունները կիսավեր են կամ չեն գործում:

Քաղաքի հասարակական և առևտրական փաստացի կենտրոնը ավելի մարդաշատ արևմտյան քաղաքամասում գտնվող խաչմերուկն է, հնում հայկական մասի «Թոփխանա» կոչված շուկան: Այստեղ են գտնվում գործող խանութները, համեմատաբար մոտ են՝ երկու դպրոցները, եկեղեցիները, գերեզմանոցը: Շուշիում Նոր տարվա առաջին համաքաղաքային տոնակատարությունը 1994թ. նույնպես կատարվեց այստեղ: 1992-1996թթ. այս վայրից գրեթե հավասար հեռավորության վրա էին գտնվում զորանոցները: 2002թ. մասնավոր միջոցներով բաց-

ված և առայժմ գործող միակ «Շուշի» հյուրանոցը նույնպես քաղաքի այս հատվածում է:

Նշված հաստատությունների կենտրոնացումը քաղաքի արևմտյան մասում ուներ երկու հիմնական պատճառ: Առաջին՝ նախորդ քաղաքաշինությամբ արևմտյան հատվածը կառուցապատվել էր բազմաբնակարան շենքերով, ինչի հետևանքով այստեղ ավելի շատ բնակչություն կուտակվեց: Երկրորդ՝ պատերազմի ժամանակ այն համեմատաբար քիչ էր վնասվել, հետևաբար՝ ավելի արագ վերականգնվեց կենսապահովման ենթակառուցվածքը՝ հեռախոսակապը, էլեկտրականության, խմելու ջրի գծերը, իսկ 1999թ.՝ նաև գազի մատակարարումը (**Դիտարկումներ; «Շուշի», 1999:13/14,15**):

Այս հիմնական պատճառներից բացի, քաղաքի նախկին հայկական հատվածում բնակչության խտության վրա ազդեցին նաև այլ գործոններ: Նախ՝ պահպանված հայկական ճարտարապետական հուշարձանները որոշ «ձգողականություն» ունեին վերաբնակիչների առանձին խմբերի համար: Մասնավորապես՝ ազատագրումից անմիջապես հետո Ստեփանակերտից Շուշի տեղափոխված հոգևորականները և նրանց ընտանիքների անդամները բնակվեցին Ղազանչեցոց եկեղեցու հարևանությամբ: Դաշտային ազգագրական նյութը փաստում է քաղաքում մի քանի տասնյակ ընտանիքների առկայությունը, որոնք Շուշիում բնակարան են ընտրել եկեղեցու մերձությունը հաշվի առնելով: Վանքի առկայությունը վերաբնակության վայրի ընտրության պատճառ են նշել նաև Արցախի նշանավոր Դադիվանքին կից գյուղի վերաբնակիչները (**«ԼՂ Հանրապետություն», 1996: 12.03**):

Քաղաքի վերին մասը մոտ է Գորիս - Ստեփանակերտ մայրուղուն և ազատագրման առաջին օրերից այստեղ էին տեղակայված Շուշիի զորամասերը: Մայրուղուն մերձության և բնակչության ավելի մեծ խտության հետևանքով այստեղ բացվեցին առաջին խանութները:[2]

---

[2] Վերաբնակեցման գործընթացում ճանապարհի մերձության ավանդական գործոնն ավելի ընդգծված է արտահայտվել Քաշաթաղի շրջանում. այստեղ հիմնական բնակավայրերը ճառագայթաձև տարածվում են Արցախը Հայաստանին կապող մայրուղուց (ԴԱՆ, Քաշաթաղ, 1996):

Շուշի վերաբնակվելու, տեղում բնակարան ընտրելու հարցերում վերաբնակիչներին օգնում էր քաղաքի վարչակազմը, որը ձևավորվեց ազատագրումից մեկ շաբաթ անց: Վարչակազմի աշխատակիցներն ընդունում էին վերաբնակվել ցանկացողներին, ուղեկցում դեպի առաջարկվող բնակարանը, որում ապրելու հետ կապված խնդիրներն արդեն պետք է լուծեր վերաբնակիչը:[3]

Այս շրջանում շատ կարևոր էր հարևանության խնդիրը, քանի որ առաջին վերաբնակիչները հնարավորություն ունեին ազդելու իրենց դրացիական միջավայրի ձևավորման վրա: Նոսր բնակեցված շենքերում և թաղամասերում ապրողները, նախ՝ տեղյակ էին, թե ովքեր են հարևան տներն զբաղեցնող մարդիկ, որքանով է լուրջ վերաբնակվելու նրանց մտադրությունը, երկրորդ՝ իրենք արդեն հարմարվել էին քաղաքի պայմաններին և կարող էին օգնել նորեկներին:

Վերաբնակության նման ինքնակարգավորման ընթացքում կարևոր էր բնիկ շուշեցիների դերը: Նրանք լավ գիտեին քաղաքը, ինչ առավելություն կամ թերություն ուներ որևէ թաղամաս կամ շենք: Տարբեր եղանակներով, այդ թվում՝ մասնակցելով վարչակազմի աշխատանքներին, նրանք աջակցում էին մյուս հայ բնակիչների ներհոսքին և տեղավորմանը: Բնիկ շուշեցիների մի մասը հաստատվեց ոչ թե 1988թ. առաջ իրենց պատկանած բնակարաններում, որոնք խիստ վնասվել էին նրանց բացակայության ժամանակ, այլ ընտրեց ուրիշ բնակարան: Արդյունքում, եթե մինչև 1988թ. հայերի մեծ մասն ապրում էր քաղաքի բազմաբնակարան շենքերում, ազատագրումից հետո նախկին շուշեցիների մեծամասնությունը հաստատվեց առանձնատներում:

Վերաբնակության սկզբում առանձնատուն նախընտրողներ կային վերաբնակիչների բոլոր ներէթնիկ խմբերում: Սա նպաստեց Շուշիի ստորին հատվածի բնակեցմանը: Այստեղ բնակչության խտությունն ավելի փոքր էր, քան վերին քաղաքամասում, իսկ բնակեցման առա-

---

[3] Միայն 1995թ. Հայաստանից վերաբնակվող բռնագաղթվածներին հատկացվում էր դրամական օգնություն՝ մեկ անձին մոտ 10000 դրամի չափով և վարկ ընտանիքին՝ 20000 դրամ, անհշան տոկոսադրույքով:

ջին ամիսներին կային պարզապես անմարդաբնակ թաղեր: Այդ պայմաններում առանձնատներում կարող էին բնակություն հաստատել միայն համեմատաբար խոշոր ընտանիքները. միայնակ ապրողի համար դժվար էր ապահովել տան անվտանգությունը: Երբեմն փոխադարձ պայմանավորվածությամբ բնակարաններից առանձնատներ էին տեղափոխվում մի քանի ընտանիք՝ ընտրելով հարևան տներ:

Այս տեղաշարժերում, ինչպես նաև՝ Շուշիում դրացիական հարաբերությունների ձևավորման ողջ ընթացքում, ի հայտ եկավ դրա որոշ նմանությունը հայկական ավանդական գյուղի ազգակցական թաղային կառուցվածքին: Թեև ազգական ընտանիքների թիվն այստեղ մեծ չէ, ակնհայտ է, որ նրանց հիմնական մասը բնակվել է հարևան տներում: Շուշին բաժանված չէ ազգակցական թաղամասերի, բայց ինչպես առանձնատներով կառուցապատված թաղերում, այնպես էլ բազմաբնակարան շենքերում, կարելի է հանդիպել մոտ ապրող երկու կամ երեք ազգական ընտանիքների: Նման հարևանները, մյուսների համեմատ, ավելի ամուր կապեր ունեն:

Ազգականների մերձությամբ բնակվելը բնորոշ է բոլոր զանգվածային վերաբնակություններին: Դաղստանի լեռնային գյուղերից դաշտավայր վերաբնակվող ընտանիքները, հնարավորության դեպքում, բնակվում էին հարևանությամբ: Նրանց զավակները հաճախ հրաժարվում էին գյուղերի ծայրամասում հատկացված հողամասերից և տուն կառուցում հայրական տանը կից հողամասում (**Традиционное и новое, 1988:151-158**): Նույն փաստը նկատվել է նաև 1960-ական թթ. Ստորին Եգիպտոսի նուբիացիների (**Fahim, 1973; Fernea, Cennedy, 1966**), Իսրայել վերաբնակված հրեաների տարբեր ներէթնիկ խմբերի տարաբնակեցման սկզբունքներում (**Geva-May, 2002; Lazin, 2000:19-30**):

Նշված վերաբնակությունների ուսումնասիրողները նկատում են նաև, որ դրանց կազմակերպման համար պատասխանատու պետական կառույցները, սովորաբար, ետ են մնում զարգացող իրադարձություններից, ինչը դիտարկելի է նաև Շուշիում: Վերաբնակության ընթացքում ի հայտ են գալիս անհապաղ լուծում պահանջող խնդիր-

ներ, որոնք փոփոխություններ են կատարում վարչակազմի նախատեսած կարգում: Նման բազմաթիվ խնդիրներ առաջացան նաև Շուշիի բնակեցման ընթացքում, մասնավորապես՝ բնակարանների սեփականատիրության հարցերում: Բնակարանի ընտրության տարբեր եղանակները երբեմն հակադրվում էին, ինչի արդյունքում պատահում էր, որ բնակարանն ունենում էր մեկից ավելի հավակնորդ: Ընդ որում, նման խնդիրներ ծագում էին հիմնականում առանձնատների շուրջ և կարգավորվում վարչակազմի միջամտությամբ, հաճախ հօգուտ արդեն բնակվող կամ ավելի բազմանդամ ընտանիքի:

1992թ. աշնանը, Շուշիի վարչակազմը[4] սկսեց սեփականության ժամանակավոր վկայագիր տալ բնակարաններում ապրողներին, իսկ առանձնատներում ապրողներին միայն գրանցեց որպես քաղաքի բնակիչ: Սա կազմակերպված էր վերաբնակներին ալյուրի կտրոնների բաշխմանը զուգահեռ: Առանձնատների սեփականության վկայագրումը հետաձգվեց այն պատճառով, որ այդ ամիսներին անհնար էր ճշտել, թե որքանով է առանձնատան չափը համապատասխանում վերաբնակչի ընտանիքի կարիքներին. շատ էին թերի ընտանիքները: Բնակարաններն ավելի ազատ էին, իսկ դրանց սեփականության ժամանակավոր վկայագիր ստանալն ավելի հեշտ:

Հետագա տարիներին, քաղաքում ժամանակավոր ապաստանած գյուղաբնակների արտահոսքի արդյունքում, բազմաբնակարան շենքերում ապրողների մի մասը տեղափոխվեց ազատված առանձնատները: Դրանք ամբողջությամբ զբաղեցված էին 1994թ. վերջին և արդեն հաջորդ տարվա սկզբից քաղաքի իշխանությունները նախաձեռնեցին բնակիչների վերագրանցում, որի արդյունքում տրվեց 591 մշտական և 41 ժամանակավոր բնակարանային վկայագիր

---

[4] Շուշիում ԼՂՀ մյուս շրջաններից կես տարի ավելի ուշ՝ 1993թ. հունիսի 1-ից սկսեց գործել ՊՊԿ (Պաշտպանության պետական կոմիտե) լիազոր ներկայացուցչի վարչակազմը: Դրանից առաջ գործում էր ժամանակավոր վարչակազմ: 1995թ. հաստատվեց ներկայիս կարգը՝ շրջանային վարչակազմ, որի ղեկավարը նշանակվում էր ԼՂՀ վարչապետի կողմից: 1996 թվականից կա նաև ընտրովի քաղաքապետ:

(օրդեր) («ԼՂ Հանրապետություն», 1995:02.03):[5] 1998թ. առանձնատների ու բնակարանների սեփականաշնորհմամբ, վերաբնակիչները ձեռք բերեցին նաև դրանց օտարման իրավունք:[6]

Այսպես, պատերազմի թույլատրած հնարավորությունների սահմաններում և վերաբնակիչների նախընտրությունների, այդ թվում՝ ավանդական տարաբնակեցման որոշ եղանակների ազդեցությամբ, քաղաքի գրեթե ողջ տարածքն աստիճանաբար բնակեցվեց: 1996թ. բնակեցված էին բոլոր սարքին առանձնատները, 2000թ.՝ բնակարանները: 2002թ., ըստ վարչակազմի տվյալների, Շուշիում արդեն բնակարանային խնդիր կար: Հերթագրվածները նորակազմ, ծնողներից առանձնացած ընտանիքներ են, սակայն ինչպես բնակչության, այնպես էլ պետական առկա ֆինանսական միջոցները կիսավեր բնակարանների վերանորոգման հնարավորություն չեն ընձեռում:

Բնակարանները

Քաղաքում պահպանված հինգ տասնյակ հին առանձնատների միջոցով դեռ հնարավոր է ծանոթանալ անցյալ դարասկզբի Շուշիի քաղաքային շինարարական արվեստին ու բնակիչների կենցաղի տարրերին: Հին Շուշիից մնացել են նաև տասնյակ ջրհորներ և թոնիրներ՝ 1950-ական թթ. վերակառուցված առանձնատների բակերում: Դրանք օգտագործեցին նաև վերաբնակիչները, սակայն մեծամասնությունը, ապրելով առանձնատներում ու բնակարաններում ուներ ջրա-

---

[5] 1995 և հաջորդ տարիներին վերաբնակված ընտանիքներին բնակարան էր տրվում 5 տարով, առանց վկայագրի, որին փոխարինում էր վերաբնակչի գրքույկը:

[6] 2000թ. փորձեցինք ճշտել, արդյո՞ք քաղաքում արդեն ձևավորվել է անշարժ գույքի շուկա: Բանասացների հաղորդմամբ, վերջին տարիներին տան վաճառքի ընդամենը մի քանի գործարք է եղել և քաղաքի առավելագույն բնակեցման փուլում վերաբնակիչների ձեռք բերած տների մեծամասնությունը դեռևս նրանց է պատկանում (ԴԱՆ, Շուշի, 2000):

մատակարարում, իսկ ջեռուցման ու հաց թխելու համար օգտագործում էր երկխուց թիթեղյա վառարաններ, որոնք արագորեն տարածվեցին 1992թ. աշնան նախաշեմին:

Վերաբնակները լքված տներից ընտրում էին ռազմական գործողություններից նվազագույն վնասվածները: Փողոցային մարտերի հետևանքով շատ տներում ապակիներն ու դռները ջարդված էին: Ազատագրումից հետո, երկար ժամանակ, տների մեծ մասը մնացել էր «դռնբաց», և մինչև մշտական ապրողների գալը, դրանցում եղած գույքը, կարելի է ասել, ընդհանուր սեփականություն էր: Մինչև վերջին ժամանակներն այն տների հիմնական կամ միակ կահավորանքն է, քանի որ վերաբնակիչների մեծամասնությունը գրեթե ընչազուրկ էր դարձել 1988-1989թթ. և 1992թ. բռնագաղթի հետևանքով: Շատերն անցյալ տաս տարիներին չեն ունեցել կահույք ձեռք բերելու կամ բնակարան վերանորոգելու հնարավորություն:

Որոշ փոփոխություններ, այնուամենայնիվ, թե՛ ներսույթում, թե՛ առանձնատների կառուցվածքում, տեղի են ունեցել: Դրանցում նույնպես կա պատերազմական իրադրության թելադրանքը. առանձնատներից շատերի բակերում փորվեցին կամ շենքերի նկուղներում պատրաստվեցին ռմբապաստարաններ: Դրանք առաջացան 1992թ. օգոստոս - նոյեմբեր ամիսներին, երբ Շուշին հրետակոծվում էր ադրբեջանցիների կողմից:

Առանձնատներից շատերն ունեն ընդարձակ սրահներ, իսկ սենյակների թիվն ավելի է, քան անհրաժեշտ է վերաբնակված ընտանիքներին: Նման տները վերաբնակիչներն օգտագործում են մասնակիորեն. սենյակներից երկուսը կամ երեքը: Ձմռանը ջեռուցման դժվարություններն ստիպում են ավելի փոքրացնել օգտագործվող տարածքը:

Առանձնատներում կատարվեցին նաև որոշ արտաքին ձևափոխություններ, կապված կից շինությունների հետ: Դրանցից ավելորդ դարձածները քանդվեցին: Անասնապահությամբ զբաղվող ընտանիքները, այլ հարմար շինություն չունենալու դեպքում, ավտոտնակներն օգտագործում էին որպես գոմ:

Նշված բոլոր փոփոխություններում երևում է, թե ինչպես են վերաբնակները օգտագործել պատերազմից վնասված քաղաքում եղած նվազագույն հնարավորությունները, քանդված մի մասի հաշվին նորոգելով և հարմարեցնելով մյուսը. հատկապես՝ իրենց բաժին հասած տները:

Այս գործընթացին վարչակազմի մասնակցությունը սահմանափակվել է քաղաքի ընդհանուր տնտեսության վերականգնմամբ, որը նույնպես ընթացել է անբավարար ֆինանսական ապահովման պայմաններում: Նոր գլխավոր հատակագիծը, որով պետք է ընթանա վերակառուցումը, առայժմ ծրագիր է և որևէ կերպ չի ազդել քաղաքի վերջին տարիների զարգացմանը: Ամեն տարի արվում են թեթև վերանորոգումներ, որոշ վթարային շինությունների քանդման կամ «փրկարարական» փոքրածավալ շինարարական աշխատանքներ (**«Արցախ», 1993:06.05**): Բնակարանային շինարարությունը սահմանափակվել է ԱՄՆ հայերի բարեգործական վիճակախաղից ստացված միջոցներով կառուցված երեք առանձնատներով, զոհված ազատամարտիկների ընտանիքների տների բարեկարգման աշխատանքներով:

Տնտեսությունը և զբաղմունքները

Ազատագրված քաղաքում առաջինը կայուն տնտեսական դիրք գրավեցին գյուղատնտեսական զբաղմունքները, թեև դրանց հնարավորությունները նվազագույն են: Հողաշերտով ծածկված, հսկա կրաքարային ժայռի մոտ 500 հա մակերեսի հիմնական մասը՝ 270 հա Շուշիի կառուցապատված հատվածն է: Քաղաքի ներքին՝ տնամերձ հողակտորների 30 հա տարածքում կան սակավաթիվ պտղատու ծառեր: Շուշիի սարահարթը զուրկ է նաև ոռոգման ջրից:

Բնաաշխարհագրական այս սուղ պայմաններում, անցյալ տաս տարիներին բնակիչները ձևավորել են փոքր երկրագործական - անասնապահական համալիր, որն, իրենց իսկ կարծիքով, ժամանա-

կավոր և օժանդակ բնույթ ունի: Դրա հիմնական պատճառը բնակչության աղքատությունն է, աշխատատեղերի սակավությունն ու ցածր աշխատավարձը: Առանձնատներում ապրող նախկին գյուղաբնակներն այս համալիրի հիմնական ներմուծողներն էին, սակայն քաղաքի գրեթե ողջ բնակչությունը տարբեր չափով մասնակից է դրան:

Արդեն 1993թ. գարնանը, որոշ ընտանիքներ իրենց տնամերձ հողակտորներում ցանեցին բանջարեղենի տեսակներ: Հետագա տարիներին նման բանջարանոցների թիվը և տարածքն աստիճանաբար ավելացավ: Հիմնական մշակաբույսերն են կարտոֆիլը և լոբին: Ցանում են նաև լոլիկ, որը լեռնային պայմաններում չի հասունանում, բայց պտուղը կարելի է թթու դնել: Այս մշակաբույսերով ցանված հողակտորների չափերը տարբեր են՝ հարյուրից մինչև 1.5-2 հազար քմ: Բացի սեփական տնամերձերից, շատ վերաբնակներ մշակում են հարևան անբնակ ու վնասված տներին կից հողակտորները, քանդելով բաժանարար պատերը: Ոռոգում են խմելու ջրով, սակայն դրա սակավության և ոռոգման ջրի բացակայության պայմաններում, բույսերը հիմնական խոնավությունը ստանում են անձրևներից:

Շուշիի բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են սննդի մեջ օգտագործվող տարբեր հատապտուղների, բույսերի և սնկերի համար: Տնամերձերի մեծ մասում կար ընտանի մոռ, որից մուրաբա են պատրաստում, իսկ վայրի բույսերը հավաքում են գարնան սկզբից մինչև ուշ աշուն, (հմմտ.՝ **Базеян, 2002**): Դրանց առկայությունը շուշեցիների ուտեստում պահպանում է ավանդական «ժինգյալավ հացը», խոտաբույսերով եփվող ճաշատեսակներ, թթու սունկը և այլն:

Անասնապահությամբ զբաղվելու նվազագույն հնարավորություն է տալիս սարահարթի կառուցապատումից ազատ մնացած տարածքը: Դրանով զբաղվողները հիմնականում նախկին գյուղաբնակներն են, որոնք տեղավորվել են առանձնատների գոտում, թեև գոմ կամ հավանոց կարելի է տեսնել նաև բազմաբնակարան շենքերի բակերում: Ըստ վարչակազմի տվյալների, 2002թ. քաղաքացիները պահում էին շուրջ 200 գլուխ խոշոր և 150 գլուխ մանր եղջերավոր

անասուն, շուրջ 1000 թև թռչուն: Անասունների ձմեռումը, մեծ մասամբ, կազմակերպվում է քաղաքից դուրս, քանի որ մերձակայքի խոտհարքի համար օգտագործվող տարածքը բավականաչափ անասնակեր ապահովել չի կարող:

Անասուն պահող ընտանիքներն իրենք էլ սպառում են ստացվող կաթը, մածունը, պանիրը, ձուն, իսկ ավելցուկ լինելու դեպքում՝ վաճառում են հարևաններին: Նույն կերպ սպառվում է նաև հազվադեպ մորթվող անասունների միսը:

Ավանդական հայկական գյուղական այս տնտեսաձևերի դերը վերաբնակված ընտանիքների եկամտի կարևոր աղբյուրներից է, բայց շուշեցիները գիտակցում են, որ քաղաքային բնակավայրում չեն կարող ավելացնել դրանցից ստացվող մթերքի ծավալը: Բացի վերը նշված բնաաշխարհագրական խոչնդոտող պայմաններից, կան նաև մշակութային խանգարող հանգամանքներ, այդ թվում՝ համայնքի նախկինում քաղաքաբնակ մեծամասնության «համբերատար բացասական» վերաբերմունքը, հատկապես՝ անասնապահության հանդեպ: ԼՂՀ-ում հողի սեփականաշնորհումը, որը համարվում է Շուշիից 1996-1998թթ. արտագաղթի պատճառներից մեկը, ազդեց քաղաքում մնացողների գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու եղանակի վրա: Վերջին տարիներին ինչպես նախկին գյուղաբնակները, այնպես էլ՝ գյուղերում ազգականներ ունեցող մյուս վերաբնակիչները երկրագործական աշխատանքների շրջանում ժամանակավոր բացակայում են քաղաքից: Աշխատանք ունեցողները գյուղեր են մեկնում շաբաթվա վերջին, իսկ ոմանք բացակայում են տևականորեն: Կա գյուղերում սեփական հող ու անասուն ունեցող հարյուրից ավելի ընտանիք: Մեծամասնությունը գյուղում աշխատում է մերձավոր ազգականների հետ փոխօգնության սկզբունքով՝ համատեղ տնտեսություն վարելով, և արդյունքի մի մասը Շուշիում ապրող ընտանիքներին հասցնելով: Տնտեսական փոխօգնության այս եղանակը հայտնի է նաև Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում (Գաբրիելյան, 2001:85; Զաքարյան, 2001:120-122): Սկզբում լինելով պատերազմական իրադրությամբ պարտադրված զբաղմունք, հետագայում տնտեսավարման այս եղանակներով

քաղաք էր մտնում բնամթերքի հիմնական քանակը: Մինչև վերջին ժամանակները, գյուղատնտեսական զբաղմունքների նշանակությունն աճել է:

Շուշիի ավելի քան մեկուկես դար քաղաք լինելու հանգամանքը և 1950-1970-ական թթ. առաջացած ենթակառուցվածքները, վերաբնակիչներին ստիպում ու հնարավորություն են տալիս իրենց կարիքների մեծ մասը քաղաքային մասնագիտություններով հոգալու: Սա համապատասխանում է վերաբնակիչների նախկինում քաղաքաբնակ մեծամասնության ցանկություններին և նախապատերազմյան մասնագիտական պատրաստվածությանը:

Վերաբնակությանը նախորդող հակամարտ գործողությունները, Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը, խանգարել էին արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատանքը և հարկադիր պարապուրդի մատնել բնակչությանը, այդ թվում՝ Շուշիի հետագա վերաբնակիչներին: Հայաստանում նույնպես բնակչությունը զանգվածաբար գործազուրկ էր դարձել: Մինչև 1994թ. պատերազմող ԼՂՀ տնտեսությունն ամբողջությամբ քայքայված էր, իսկ աշխատունակ բնակչության մեծ մասն ընդգրկված էր բանակում (17-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ) և թիկունքային ծառայություններում: Շուշեցի շատ ընտանիքներ այս շրջանում ապրում էին զինծառայողների ստացած աշխատավարձերի հաշվին: 1996թ. քաղաքում տեղակայված զորամասերի դուրս բերումով կամ կազմացրումով Շուշիում գործազրկությունը հիմնական խնդիրներից մեկը դարձավ:

Նույն ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ վերաբնակեցման առաջին տարիներին Շուշիում ձևավորվում էր քաղաքացիական աշխատանքի ոլորտը, ներկայացված պետական հաստատություններով: Առաջին ամիսներին կազմավորվող քաղաքի բնակարանային շահագործման, վարչական և կրթական հաստատություններում աշխատակիցների պակաս կար, սակայն այժմ դրանցում աշխատող 750 մարդիկ Շուշիի աշխատանք ունեցող բնակիչների 80%-ն են: Այս խմբի մեջ մտնողների ամսական միջին աշխատավարձը 20000 դրամ է, ինչն էլ կազմում է ընտանիքների մեծ մասի միակ դրամական եկամուտը:

Պետական աշխատավարձերի մեծ դերը Շուշիում երկու հիմնական պատճառ ունի, որոնց ազդեցությամբ գյուղի չափ բնակչություն ունեցող բնակավայրը կարողանում է պահպանել քաղաքային մշակույթի որոշ տարրեր: Առաջինը՝ քաղաքի անցյալն է, իսկ երկրորդը, որը նույնպես դրանով է պայմանավորված՝ շրջկենտրոնի կարգավիճակն է: Երկու գործոնները համատեղվում են: Դա երևում է, մասնավորապես, քաղաքում գործող դպրոցների օրինակով, որոնցում աշխատող 170 մանկավարժներ աշխատավարձ ստացողների ամենաստվար խումբն են: Քաղաքի դպրոցներից երկուսը Շուշիում կազմավորվեցին հենց առաջին տարում: Դրանցից մեկը պետական էր, իսկ մյուսը հիմնադրվեց ՀՅԴ ուսանողական կազմակերպության հանգանակած միջոցներով: Տարբեր տարիներին երկու դպրոցների միացման խնդիր է առաջացել, սակայն նույնիսկ դպրոցներից երկրորդի արտաբյուջետային ֆինանսավորման սպառումից հետո դա տեղի չունեցավ, որովհետև դրանց աշխատատեղերը երաշխավորում են ուսուցիչների, որպես վերաբնակիչների, դրամական եկամուտները: Այս երևույթը հատկապես նկատելի էր Քաշաթաղի շրջանի փոքր գյուղերում, որոնցից յուրաքանչյուրում, անկախ բնակչության քանակից, ուսուցիչների որակավորումից և այլն, կազմավորվում էր դպրոց: Սա հիմնավորվում էր նրանով, որ աշխատունակ ընտանիքավոր վերաբնակիչների մեծամասնությունը դպրոցահասակ երեխա ուներ, հետևաբար՝ գյուղերը բնակեցնելու համար տեղերում պետք էին դպրոցներ (**ԴԱՆ, Քաշաթաղ, 1996**): Իրականում, այդպիսի շատ դպրոցներ ունեցել են տնտեսական, իսկ Շուշիում նաև՝ քաղաքագոյացնող գործառույթ (**Գաբրիելյան, Դաբաղյան, 1997**):[7]

---

[7] Շուշիի վերաբնակիչները, տնտեսական խնդիրներից բացի, այս եղանակով փորձել են լուծել քաղաքի հայկականության վերականգնման խնդիրը, որին անդրադարձել ենք V գլխում: Վերաբնակեցվող շատ բնակավայրերում եղել է նման պատկերացում, ըստ որի, բնակավայրը կայացած է համարվում միայն դպրոցի առկայության դեպքում. «...Եթե բնակավայրից ծուխ է բարձրանում, գյուղը կա, պիտի դպրոցական զանգն էլ հնչի՝ թեկուզ մեկ երեխայի համար» («ԼՂ Հանրապետություն», 1995:14.04):

Նշված ոլորտներից բացի, որոնցում առաջնային է պետության ֆինանսական մասնակցությունը, քաղաքի իրական կարիքներին և հնարավորություններին արձագանքելով, անցյալ տասնամյակում առաջացել են հարյուրից ավելի ՍՊԸ-ներ, ՓԲԸ-ներ, անհատական ձեռնարկություններ, կամ, այսպես կոչված, «մասնավոր հատվածը»: Դրանցում աշխատում են վարձատրվող աշխատանք ունեցողների ընդամենը 20%-ը: Ձեռնարկությունների մեծ մասը հաճախակի հայտնվում է պարապուրդի մեջ: Կազմակերպահիրավական տեսանկյունից այս ոլորտը Շուշիում ոչնչով չի տարբերվում ԼՂՀ և ՀՀ մյուս քաղաքներից, իսկ ձեռնարկությունների բնույթը ցույց է տալիս քաղաքային տնտեսության զարգացման մոտակա հեռանկարը:

Նախ՝ նշված քանակության մեջ մեծ տեղ են գրավում շինարարական կազմակերպությունները, որոնք առայժմ զբաղվել են միայն քաղաքի վարչական և բազմաբնակարան շենքերի վերանորոգման և ամրացման աշխատանքներով: Եթե 1993թ. ամռանը դրանց համար մասնագետներ էին հրավիրվել Հայաստանից, ապա 2002թ. Շուշիում կար ոլորտում մասնագիտացած երկու տասնյակ փոքր ձեռնարկություն, որոնք նոր տնտեսական պայմաններին հարմարվելու առաջին կազմակերպական ձևերն էին: Ներկայում կարելի է խոսել շինարարական մասնագիտությունների տիրապետողների թվի ավելացման մասին:

Այս ոլորտի զարգացումը հիմնված է պետական պատվերների և ֆինանսավորման վրա, սակայն աշխատանքի սեզոնային բնույթը, նույնիսկ աշխատավարձերի կանոնավոր վճարման դեպքում, դարձնում է այն ոչ բավականաչափ շահավետ: Վերջին երեք տարիների, հատկացված պետական միջոցների քառապատիկ ավելացման պայմաններում անգամ, շատ ձեռնարկություններ ու շինարարներ հաճախ հայտնվում են պարապուրդի մեջ և ստիպված են լինում աշխատանք փնտրել Շուշիից դուրս, հիմնականում՝ Ստեփանակերտում:[8]

---

[8] Համադրելով այս վիճակը գյուղատնտեսությամբ զբաղվողների ժամանակավոր տեղաշարժերի հետ, կարող ենք նկատել Շուշիում «ճոճանակային միգրացիայի» առանձնահատկությունը. փոքր քաղաքն աշխատուժով մաս-

Մյուս ոլորտը, որում ինքնուրույն զարգացում է նկատվում, առևտուրն է: Մինչև 1994թ. վերջը Շուշիում միայն երկու գործող խանութ կար, որոնցից մեկը կտրոններով ալյուրի բաշխման կետ էր, իսկ մյուսում վաճառվում էր նախապատերազմյան գինի: 1995թ. կրպակների և խանութների թիվը կտրուկ աճեց, բայց հետո մանր առևտրի այս կետերի մեծ մասն աստիճանաբար փակվեց, և 2000թ. քաղաքում գործում էր երկու տասնյակից ոչ ավելի խանութ ու կրպակ: Բնակչության սակավության պատճառով, առևտուրը հիմնականում ընթանում է արդի գյուղերին բնորոշ եղանակներով: Շատերն առևտուր են անում տնից, քանի որ գնորդները ճանաչում են վաճառողներին և գիտեն, թե յուրաքանչյուրն ապրանքների ինչ տեսակների ունի: Բնակչությանն անհրաժեշտ սննդամթերքի հիմնական տեսակները ներմուծում և վաճառում են գյուղերում ազգականներ ունեցող վերաբնակիչները: Որոշ կրպակների տերերի հետ զրույցներում նկատվել է, որ կանխիկ գումարների բացակայությունը սահմանափակում է առևտուրը: Ստեփանակերտի մերձությունը թույլ է տալիս խոշոր գնումների համար օգտվել տեղի շուկայից: Շատ են ապառիկ գնումներ անողները, որոնց պարտքերը հասնում են հարյուր հազարավոր դրամների, ինչն իր հերթին կրպակների տերերին թույլ չի տալիս պարբերաբար ապրանք բերել և համալրել տեսականին:

Վերջին տարիներին առևտրի ցանցը նույնպես որոշ փոփոխություններ է կրել. շուշեցի առևտրականները մոտավորապես ամիսը մեկ անգամ լինում են Բագրատաշենի սահմանային տոնավաճառում կամ Երևանում, որտեղից ներմուծում են հագուստ և սննդամթերքի որոշ տեսակներ: Շուշիի շրջանի և ԼՂՀ այլ գյուղերից ներմուծվող գյուղատնտեսական մթերքն արդեն վաճառվում է մշտական գործող կրպակներում:

Ըստ քաղաքի ղեկավարության հետ մեր հարցազրույցների **(ԴԱՆ, Շուշի, 2000)**, և «Շուշի» թերթի հաղորդումների, 1992թ. աշ-

---

նակցում է թե՛ գյուղերի, թե՛ ավելի խոշոր քաղաքի տնտեսությանը: Նման իրավիճակ արձանագրվել է նաև Հայաստանի Շիրակի մարզի փոքր քաղաքներում՝ 1970-ական թթ. **(Սեղբոսյան, 1980)**:

նանից քաղաքում արդյունաբերության զարգացման փորձեր են կատարվում, սակայն հիմնված ձեռնարկությունները կարճատև աշխատելուց հետո փակվում են: Շուշին խորհրդային շրջանում չուներ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, իսկ հուշանվերների, գորգերի, երաժշտական գործիքների արտադրամասերը առողջարանային քաղաքի ընդհանուր տնտեսության մասն էին կազմում (**Մելքումյան, 1990:59**): Դրանց շենքերում մնացած սարքավորումների միջոցով և պետական կամ մասնավոր փոքր ներդրումներով գործարկված ձեռնարկությունների կարճատևությունը և խիստ տարբեր ոլորտների պատկանելն առայժմ չի նպաստել դրանցում ժամանակավոր աշխատած վերաբնակիչների մասնագիտություն ձեռք բերելուն: Բնականաբար, դրանց ազդեցությունը քաղաքի տնտեսության և ընտանիքների բարեկեցության վրա նույնպես նվազագույն է:

Վերաբնակիչների մեծամասնությունը մնում է կարիքավոր: Աշխատավարձը չի բավարարում նվազագույն կարիքները հոգալու համար և հարկ է լինում պակասը լրացնել այլ զբաղմունքներով: Քանակական տվյալներ չունենք Շուշիում տիրող աղքատության չափերի մասին. անձնական դիտարկումներով, պատկերը նման է Հայաստանի միջին և փոքր քաղաքների վիճակին: Պետական խնամատարությունը և տարբեր հասարակական ու բարեգործական կազմակերպությունների օգնությունն ընդգրկում է տասնյակ ընտանիքներ, որոնց թվում են պատերազմում զոհվածների ընտանիքները, հաշմանդամները, միայնակ ծերերը: Պետական թոշակներն ու նպաստներն անբավարար են նրանց գոյության ապահովման համար: Շուշիում գործող Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի, Քրիստոնեական Միջազգային Ծառայության, Ավետարանչական եկեղեցու կանոնավոր բարեգործությունը նույնպես մեծապես օգնում է նրանց:

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Վերաբնակության ավանդական գործոնները

Նախորդ գլուխներում նշեցինք, թե ինչ պայմաններում են հայերը «բռնել Շուշիի ճանապարհը» և հաստատվել այստեղ: Այդ պայմաններն, իրոք, վերաբնակության պատճառ են: Օրինակ՝ բնակարանի խնդիրը հավասարապես առաջնային է եղել գրեթե բոլոր վերաբնակիչների համար. Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների ընթացքում ավերվել է 10000 անհատական բնակարան ու առանձնատուն (**Մելիք-Շահնազարյան, 1998:151-167; ԼՂ Հանրապետություն», 1995:19.05**): Բռնագաղթը, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական պայմանների վատթարացումը նույնպես վերաբնակության դրդող գործոններ են: Այս բոլոր դրդապատճառները նշել են շուշեցի բանասացների մեծամասնությունը, ավելացնելով մի շարք այլ ուղեկցող հասարակական-մշակութային գործոններ: Դրանցից են ավանդական գործոնները, դրսևորված ինչպես հայոց ավանդական գյուղական հասարակական կենցաղում, այնպես էլ XXդ. երկրորդ կեսի քաղաքայնացման գործընթացներում:

Ընտանիքից ավագ որդիների բաժանման սովորույթը Լեռնային Ղարաբաղի հայերի XIXդ. հասարակական կենցաղում գործում էր որպես հներից անջատման եղանակով նոր գյուղերի հիմնադրման, իսկ դարի վերջին քառորդից՝ գյուղերից քաղաք արտագաղթի հիմնական մշակութային գործոններից էր (**Մկրտչյան, 1985**; **Мкртчян, 1985**): Հին արմատներ ունեցող այս սովորույթն ազդեցիկ էր նաև Հայաստանում, որտեղ XXդ. գործում էր որպես բնակչության ներքին և արտաքին տեղաշարժերը, այդ թվում՝ արտագնացությունը և քաղա-

քայնացումը կարգավորող միջոց (Գալստյան, 1998:32; Э.Карапетян, 1986:123-124):

Շուշիի վերաբնակիչների բոլոր ներէթնիկ խմբերում այս գործոնը նշանակալի է: Ավելին, այն հստակ դրսևորվեց քաղաքում արդեն մի քանի տարի բնակված համեմատաբար խոշոր ընտանիքների վարքում, որոնց չափահաս զավակները (հաճախ ավագ որդիներ), գրանցվում էին ծնողներից առանձին և բնակարան զբաղեցնում իրենց ապագա ընտանիքի համար: Քանի որ սա հիմնականում գտնվում է հայրական տան հարևանությամբ նույն շենքում կամ թաղամասում, ապա դրանով շարունակվում է նաև վերաբնակության փուլում եղած ազգականների հարևանության երևույթը:

Շուշին քաղաքային բնակավայր է, ինչը ուղղակիորեն ազդել է այստեղ բնակություն հաստատելու անհատական որոշումների վրա: Գյուղից քաղաք բնակչության շարժը Հայաստանի և ԼՂՀ քաղաքայնացման հիմնական եղանակներից է: Դրանում արտահայտվում են քաղաքայնացման նախորդ տասնամյակների ժողովրդագրական փոփոխությունները, որոնց հետևանքով հայերի մեծամասնությունն արդեն քաղաքաբնակ է:

Շուշիում կենսապահովման պայմանների նկարագրության մեջ նշեցինք, որ ԼՂՀ գյուղերի հետ կապը Շուշիի արդի բնակչության տնտեսավարման հիմնական միջոցներից է: Դրան նպաստող հանգամանք է վերաբնակների մեծամասնության գյուղաբնակ ազգական ունենալը, ինչի ազդեցությամբ, Շուշիի ու ԼՂՀ գյուղերի միջև հարաբերություններն ընթանում են Հայաստանի Հանրապետությունում վերջին տասնամյակում նկատված սերտացման ուղով. քաղաքում և գյուղում բնակվող ազգականների միջև ամրապնդվել է փոխօգնությունը, որոշ դեպքերում փոխելով ուղղությունը և բնույթը (Զաքարյան, 2001:121; Մարության, 2001:396): Ըստ Հայաստանում վերջերս կատարված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների (Закарян, 2003), գյուղերում և քաղաքներում ապրող ազգականների շփումներն ավելացել են ի հաշիվ առաջինների ծեռք բերած ավելի մեծ տնտեսական նշանակության:

Փոքր քաղաքի օրինակով, ինչպիսին Շուշին է վերջին տասնամյակում, կարելի է տեսնել, որ, նույնիսկ տնտեսապես ոչ բարվոք վիճակում, դրանք շարունակում են համալրվել գյուղացիներով: Այսպես, առաջին տարիներին նախկինում գյուղացի վերաբնակների մեծամասնությունը Շուշիից արտագաղթեց: Իսկ ՀՀ-ից վերաբնակիչների մի մասը 1995թ. վերաբնակվեց շրջանի լքված գյուղերից մեկը:[1] Այս գործընթացներից հետո նկատվեց, որ քաղաքը համալրվում է նոր գյուղաբնակներով, որոնց մեծ մասը կազմում են ուսման նպատակով Շուշի եկած, կամ այստեղ ամուսնացած երիտասարդները: Այսինքն՝ գյուղից քաղաք ներհոսքը արդի Շուշիում ձեռք է բերել 1980-ական և ավելի վաղ տարիներին բնորոշ հատկանիշներ: Վերաբնակության այս եղանակը կարելի է գնահատել որպես ավանդական տարրեր պարունակող: Ինչպես և խորհրդային տարիներին, այն ընթանում է քաղաքում ապրող ազգականների օգնությամբ:

Շուշիում վերաբնակության առանձնահատկություններից է բռնագաղթածների մի քանի խմբերի առկայությունը: Հասկանալի է, որ բռնագաղթն ուղեկցվել է զոհերով, հոգեբանական ցնցումներով, նյութական կորուստներով: Վերաբնակիչների մեծամասնությունը վերապրել է նաև պատերազմի ավելի ծանր շրջանը: Նրանց համատեղ բնակությունը Շուշիում ձևավորել է համայնքային և խմբային ինքնապատկերացումների համակարգ, որը հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում և կդիտարկվի առանձին:

Բռնագաղթը վերաբնակության հասարակական-մշակութային գործոն

Բռնագաղթածների համատեղ և գրեթե միաժամանակյա վերաբնակությունը Շուշիում առաջ է բերել ինքնապատկերացումներ.

---

[1] Գյուղ վերաբնակվողը նաև ավելի նշանակալի պետական օժանդակություն է ստանում՝ 100000 դրամ դրամ վարկ կամ անասուն:

որոնցից մեկը կարելի է նկարագրել բանասացներից մեկի հետևյալ խոսքերով. «Շուշիի բնակչության մեծ մասը եկվորներ են, տարբեր տեղերից՝ Ղարաբաղից, Հայաստանից, Բաքվից, Սումգայիթից: Նույնը, ինչ որ Քաշաթաղի շրջանն է, այնտեղ էլ են բոլորը եկվոր: Այստեղ (Շուշիում) երկու հազարի չափ ղարաբաղցի կար մինչև շարժումը, նրանց մեծ մասը վերադարձավ, իսկ մնացածները, որոնք եռակի ավելի են, տարբեր տեղերից են: Սրանով է տարբերվում Շուշին Ղարաբաղի ուրիշ շրջկենտրոններից՝ ... բոլորը փախստականներ են» **(ԴԱՆ, Շուշի, 2000)**:

Շուշիի բնակչության կազմում նախկին բռնագաղթվածների գերակշռությունը, թեև վերջին բռնագաղթից անցել է շուրջ մեկուկես տասնամյակ, շարունակում է տարբերակիչ դեր կատարել ներկայիս շուշեցիների և ոչ շուշեցիների միջև: Վերաբնակիչները «փախստականի» կերպարին ավելացնում են «տնանկ», «աղքատ» բնութագրիչները, իրենց դժվար նյութական կացությունը համարելով բռնագաղթի հետևանք: Միաժամանակ, դա ազդում է վերաբնակիչների միջխմբային, ինչպես նաև՝ շուշեցիների և ոչ շուշեցիների փոխադարձ պատկերացումների վրա:

Այս իրադրությունը կարելի է լուսաբանել բնիկ շուշեցիների խմբի օրինակով, որոնք միանշանակ դիրք ունեն բնակության իրավունքի հարցում. վերադարձել են ծննդավայր, որտեղից բռնագաղթի պատճառով բացակայել էին ընդամենը 4-5 տարի: Այն հանգամանքը, որ վերադարձել են ոչ բոլորը (ընդամենը 40%-ը), բացատրվում է նրանով, որ ավելի ունևորները կամ արտագաղթել են ԼՂՀ-ից դուրս, կամ ընդմիշտ տեղավորվել են Ստեփանակերտում: Այս փաստը նշողները հիմնականում դատապարտում են Շուշի չվերադարձած նախկին հայրենակիցներին:

Վերաբնակիչները նման հակադրությունները, դրսևորված համայնքի ներէթնիկ խմբերի մակարդակով, որոնք բանասացներն իրենք անվանում են «տարբերություններ», կարող են ստանալ «հայրենասեր» - «ոչ հայրենասեր», «լավ հայ» - «վատ հայ» հակադրումների տեսք:

Նշենք նաև, որ այս իրողությունը բնորոշ է ոչ միայն Շուշիին: Նմանօրինակ վիճակների դիտարկումները հազվադեպ չեն ներէթնիկ ներգաղթի ու արտագաղթի հետ կապված իրողությունների հայ և օտար ազգագրագետների ուսումնասիրություններում: Ընդ որում, հայ հանրույթն այս դեպքերում, կարծես, փոխում է «յուրային» – «օտար» սահմանի դիրքը, կիրառելով այն իր մեջ: Նման իրադրություն հետևեց 1946-1948թթ. Մեծ եղեռնից փրկված 90.000 արևմտահայերի հայրենադարձությանը, որով նրանք իրենց հայրենիքում «ախպար»-ների խումբ կամ՝ մշակութային փոքրամասնության դարձան (**Абрамян, 2000:67-68; Мелконян, 2000:26-27**): Ավելի մոտ անցյալից ունենք Ադրբեջանից հայ փախստականների նախադեպը, որոնց մի մասը ներէթնիկ լեզվական, մշակութային ու արժեքային առանձնահատկությունների արդյունքում հայտնվեց տեղացիներից որոշ մեկուսացվածության ու օտարվածության վիճակում (**Հ.Խառատյան, 1998; Dudwick, 1997**): Ներէթնիկ խմբային կամ հայրենակցական սկզբունքով փոխադարձ բացասական վերաբերմունքի արտահայտություններ կան նաև հայկական Սփյուռքի «հնաբնակներ»-ի և նորեկ «հայաստանցիների» միջև (**Абрамян, 2000:64-65**): Այս վերջին հակադրությունը ՀՀ անկախացումից հետո թափանցել է նաև Հայաստան – Սփյուռք հարաբերությունների որոշ ոլորտներ (**Паносян, 2000:34-42; Astourian, 2000:37-42**): Ներէթնիկ հատվածականության այս դրսևորումները հայերի գաղթերի կամ վերաբնակությունների հետևանք են, թեև ունեն նաև այլ պատճառներ:[2]

Նախկին շուշեցիների խմբի ներսում այս վերաբերմունքը պետք է լրացնել հետևյալ դիտողությամբ. քաղաքից բացակայողների զգալի մասն այժմ այստեղ բնակվողների մերձավոր ազգականներն են: Նրանց մասին առանձին հարցազրույցներում նախկին շուշեցիները փոխում են մեկնաբանությունը և ճշտում, որ արտագաղթը ոչ թե հայրենասիրության պակասի, այլ՝ նյութական ծանր կացության

[2] Հայտնի օրինակ է Իսրայելի վերաբնակության տարբեր փուլերում հրեաների ներէթնիկ խմբերի՝ աշկենազիների, սեֆարդների, վերջերս նաև՝ ֆալաշների և խորհրդային հրեաների միջև ընդգծված տարբերությունները:

հետևանք է (հմմտ. արտագաղթողների նկատմամբ հակասական վերաբերմունքի արտահայտությունները Հայաստանում ու արտերկրում՝ Արտագաղթը Հայաստանում, 2003; Գալստյան, 1998:46-56; **Майничева, 2000:147-149**):

Բռնագաղթվածների միջև վերոհիշյալ «տարբերությունները», առաջին հերթին, դրսևորվում են վերաբնակիչների կենսապահովման խնդիրներում. քաղաքում բնակարանների բաշխման, իշխանության մարմիններում ներկայացվածության և այլ: Օրինակ՝ քաղաքի դրսեկ «ստեփանակերտցի» ղեկավարությունից դժգոհությունների հողի վրա նախկին շուշեցիների շուրջ երբեմն համախմբվում էին ժամանակակից շուշեցիները, այդ թվում՝ Հայաստանից վերաբնակվածները (**ԴԱՆ, Շուշի, 1996**):

Սակայն սա կարող ի հայտ է գալ նաև առանց նյութական շահագրգռության, ինչը կարելի է տեսնել «հայաստանցի» (Հայաստանից վերաբնակված) - «ղարաբաղցի» (ԼՂՀ կամ Ադրբեջանից վերաբնակված) փոխհարաբերությունների օրինակով: Հայաստանից վերաբնակիչները, որոնք Շուշիում ամենափոքր խումբն են, քաղաք են եկել հիմնականում 1995թ. («Շուշի», 1995:7): Տարբեր են եղել նաև վերաբնակության եղանակները. Հայաստանից եկել են որևէ կազմակերպության՝ առանձնակի գումարտակի, «Արամ Մանուկեան» վարժարանի, Հայաստանում ԼՂՀ ներկայացուցչության միջնորդությամբ, այլ ոչ թե անձնական՝ ազգակցական, ընկերական, հարևանային կապերի միջոցով, ինչպես մյուսները: Այսուհանդերձ, մյուս վերաբնակիչների և այս խմբի փոխադարձ գնահատականներում «տարբերություններ» եղել են:

Բացառությամբ Հայաստանից վերաբնակիչների, մյուս բոլոր խմբերը, ներառյալ Ադրբեջանից փախստականների մեծամասնությունը, Արցախի պատմազգագրական շրջանից են և ունեն բարբառի, կենցաղի, մշակույթի այլ տարրերի էական ընդհանրություններ: Դրանց հիմամբ քաղաքում ձևավորվում է տեղական մշակութային նկարագիր, որի բնորոշ տարրերից է Ադրբեջանից բռնագաղթվածների

երկլեզվության, Հայաստանից վերաբնակիչների բարբառների նկատմամբ Արցախի բարբառի ծեռք բերած գերակշռությունը:

Բնակավայրի իրավունքը

Շուշիի արտահայտվեց վերաբնակության ավանդական և նոր պայմանների յուրահատուկ միասնություն վերաբնակության վայրի «հայկականության» պայմանում, որը վերաբնակչի համար, պատմականից բացի, ունի որոշակի իրավական նշանակություն: Շուշիում վերահաստատված հայերն իրենց բնակությունը դիտում են որպես *վերադարձ* հայրենիք (**Դիտարկումներ, Շուշի; ԴԱՆ, Շուշի, 1996; 2000; 2002**): Վերաբնակիչների հետ տևական շփման դեպքում կարելի է նկատել, որ հստակ տարբերակվում են «գրավումը» որպես միանգամյա ռազմական գործողության արդյունք, և «ազատագրումը» որպես պատմական խոր հիմքեր ունեցող գործընթաց: Սա վերաբերում է ոչ միայն Շուշիին, այլև նախկին ԼՂԻՄ տարածքում և հարևանությամբ գտնվող մինչև 1988թ. խառը բնակչությամբ կամ ադրբեջանաբնակ բնակավայրերին, որոնք պատերազմի ընթացքում անցել են հայերի վերահսկողության տակ (**Մարտունի, 1996; Հադրութ, 1996; Քաշաթաղ, 1996**):[3]

Վերաբնակիչները քաղաք են մտել զինվորների հետ և նրանցից հետո: Հայերի Շուշի վերադառնալու առաջին նշաններից էին տների դարպասներին ու դռներին զինվորների թողած գրությունները, որոնք հայտնվեցին 1992թ. մայիսի 8-ին, իսկ հաջորդ օրերին ու ամիսներին տարածվել էին քաղաքի բոլոր բնակարանների վրա: Զինվորականներից շատերը քաղաքում մնացին ընդամենը մի քանի օր, քանի որ ռազմական իրադրությունը պահանջում էր նրանց ներկայությունը ճակատային գծում: Հետագայում բնակարանների «սեփականեցման» նույն եղանակին հետևեցին նաև քաղաքացիական անձինք: Ներկայացնենք այդ գրությունների մի քանի օրինակ.

---

[3] Նույն կերպ են արտահայտվել նաև Լ.Խառատյանի և Դ.Ռիֆի հետ զրուցած ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի հայ բնակիչները (**Խառատյան, 1999:37; Rieff, 1997**):

«տունը զբաղված է-«անուն ազգանուն»»
«Дом занят (անուն, ազգանուն)»
«Հայի տուն է խնդրում եմ չմտնել («ձեռ չտալ»)»
«Այստեղ ապրում են («ապրող կա»)»
«Здесь живут»
«Дом занят / группа Тигран / Ордера на руках / Жильцы ушли на фронт» - քառահարկ մի շենքի վրա
«Дом занят / группа Сасун»
«Дом занят / Ордер N ..... (-ինքնաձիգի համարը)» (Դիտարկումներ; ԴԱՆ, Շուշի,1996):

Քաղաքի առանձին հատվածներում այս գրությունների փոխդասավորությունը ցույց է տալիս, որ Շուշիի ազատագրմանը մասնակցած զորաջոկատների շատ մարտիկներ բնակարաններ էին զբաղեցնում նույն շենքում կամ ընտրում էին հարևան առանձնատներ: Նրանց մեծ մասը հետագայում, տարբեր պատճառներով, չդարձավ Շուշիի բնակիչ կամ ապրում էր այլ բնակարանում: Նրանց արած գրությունները կրող տներում բնակվեցին այլ մարդիկ, որոնք շատ դեպքերում նրանց ազգականները կամ ծանոթներն էին: Շուշիում բնակարանների վերաբաշխման ընթացքում վերոհիշյալ գրությունները որոշ իրավական դեր ունեին: Դրանց հեղինակները, եթե չէին բնակվում «գրավոր» յուրացված տանը, իրենց իրավունքը փոխանցում էին վերաբնակիչներից որևէ մեկին: Առաջին օրերին և ամիսներին այն կարող էր սխալմամբ արված ճանաչվել միայն այն դեպքում, եթե գրվել էր 1988թ. առաջ հայ ընտանիքի պատկանած բնակարանի վրա: Նման դեպքերում զինվորի իրավունքը ստորադասվում էր նախկին շուշեցու իրավունքին: Բոլոր մյուս դեպքերում գրությունը, հատկապես, երբ դրա հեղինակը զինվորական էր, հաշվի էր առնվում որպես տան սեփականության կամ ապրելու իրավունքի վկայագիր: Այն հաշվի էր առնում նաև Շուշիի վարչակազմը, նախքան բնակարանների սեփականության հարցերի վերջնական կանոնակարգումը: Վերաբնակիչների ներհոսքի աճին և բնակարանների բաշխման վար-

չական միջոցների գործադրմանը զուգահեռ, գրություններն աստիճանաբար կորցրեցին իրենց նշանակությունը:

«Սեփականեցման» այս գրությունները միայն պատերազմական իրադրության արտահայտություն չէին:[4] Դրանց ժամանակավոր իրավական նշանակությունն ազդում էր բնակարանի ընտրության եղանակների վրա: Այն հիմնված էր Շուշիի ազատագրմանը նախորդած ժամանակում, 1988թ.-ից հայ ինքնության որոշակի փոփոխություններին, որոնք դիտարկվել են մի շարք հայ ազգագրագետների աշխատանքներում (**Աբրահամյան, Մարության, 1997:68; Մարության, 2000:281-298; Marutyan, 2003:51-52**): Եղեռնի զոհերի հիշատակի արարողությունների, Ղարաբաղյան շարժման հանրահավաքների ցուցապաստառների բովանդակության մեջ տարեց-տարի զգալի տեղ գրավեցին սեփական ուժերով պատմական արդարության վերականգնման կոչերը: Դրանց զուգահեռ տեղի էր ունեցել ևս մի փոփոխություն. արևելահայերենում լայն կիրառություն գտավ «ազատամարտիկ», որը 1990թ. ՀՅԴ կուսակցության մամուլի միջոցով կիրառության դրված «ազատամարտիկ» բառը փոխարինեց «ֆիդայի» բառին, որով մինչ այդ կոչվում էին կամավորական ջոկատների անդամները:[5] Խորհրդանշանային այս փոփոխությունների մաս էին կազմում նաև «ազատամարտ» և «ազատագրում» բառերը, որոնցով արտահայտվում էր հայերի վերաբերմունքը Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական բնույթ ստացած հակամարտությանը, դրա ընթացքին և արդյունքին:

Հայերի վերադարձը Շուշի հետևում էր ինքնության այս նոր դրսևորումներին: Վերաբնակության և քաղաքում բնակարանի ընտրության ընթացքում այն սովորութային իրավունքի կարճատև դրույթ էր, որը փոխվեց, երբ Շուշիում հաստատվեցին բռնագաղթվածները:

---

[4] Դրանք մեծ մասամբ ռուսերեն էին, ինչպես և 1992թ. Ղարաբաղի գրավված բնակավայրերում ադրբեջանցիների թողած նույնաբնույթ գրությունները:

[5] ԼՂՀ նորակազմ ինքնապաշտպանության ուժերի մարտիկներին այս ժամանակաշրջանում տեղացիները կոչում էին նաև ռուսերեն «боевик» բառով:

Ընդհանուր վերաբերմունքը Շուշիում բնակվելու հայերի իրավունքի նկատմամբ, ներառյալ զինվորի և նախկին շուշեցու իրավունքը, մնաց անփոփոխ, սակայն առաջացավ որոշ ներքին դասակարգում. «ով է ավելի արժանի Շուշիում ապրելու» սկզբունքով: Ինչպես նշեցինք, առաջին օրերից քաղաքում բնակարան ընտրած ազատամարտիկների իրավունքից բարձր էր դիտվում իր տուն վերադարձած բնիկ շուշեցու իրավունքը: Բոլոր մյուս վերաբնակների իրավունքներն ավելի ցածր էին դասվում՝ ըստ ազգային ազատագրական պատերազմին մասնակցության չափի: Այս խտրական վերաբերմունքի ստորին աստիճանին սահմանամերձ բնակավայրերից տեղահանվածներն էին, որոնք համարվում էին իրենց «տունը թուրքին թողած», «փախած», որոնց փոխարեն պատերազմել են մյուս ղարաբաղցիները: Նրանց նկատմամբ հասարակական կարծիքն ավելի անբարենպաստ էր, քան Հայաստանից վերաբնակվածների, որոնց չպատերազմելը հասկանալի էր համարվում: Այս վերաբերմունքը, ազատագրված բնակավայրերի բնակիչներին վերադարձնելու պետական քաղաքականության հետ միասին, կարևոր դեր խաղաց Շուշիից նախկին գյուղաբնակների արտահոսքում:

Առաջին ներհամայնական կապերը

Շուշիում վերաբնակիչներից համայնք սկսեց ձևավորվել այնպիսի պայմաններում, որ նման էին նույն ժամանակաշրջանի Հայաստանի «մութ տարիներին» (**Platz, 2002**): Տարբերություններից էր այն, որ վերաբնակների մեծամասնությունը միմյանց անծանոթ էր: Վերաբնակության հատկապես առաջին տարիներին, թեև ազատ տների քանակությունը թույլ էր տալիս վերաբնակիչներին առանձին կացարաններ ունենալ, միայնակ մարդկանց որոշ խմբեր ապրում էին միասին կամ գործընկերոջ, հարևանի տանը: Ծանր կենցաղային պայմանները և անհրաժեշտաբար փոխօգնությամբ կատարվող աշխա-

տանքները ստեղծում էին հաճախակի հանդիպելու և միասին լինելու պայմաններ, ինչը փոխակերպվում էր հանրակացարանային կենցաղի:

Սա, թերևս հասարակական կապերի առաջին եղանակն էր, որը երկար չտևեց: Դրան զուգահեռ, իսկ երբեմն՝ դրա հիմամբ, վերաբնակների քանակի աճով սկսեցին ձևավորվել հարևանային հարաբերությունները: Դրանց հիմքում բնակարանի ընտրության եղանակներն էին: Ազգական հարևաններից բացի, որոնք փոքրամասնություն էին, նույն շենքում կամ թաղամասում բնակվում էին անծանոթներ: Նրանց առաջին շփումներն զգուշավոր էին. Շուշի տեղափոխված ընտանիքներն անցնում են մի յուրօրինակ «փորձաշրջան», որից հետո միայն որոշվում էր հարևանային հարաբերությունների բնույթը:

Առաջին օրերին ավելի վաղ վերաբնակիչների կողմից նորեկներին մատուցված օգնության շնորհիվ նախկինում միմյանց անծանոթ մարդկանց միջև վստահություն էր ստեղծվում: Հետագա ամենօրյա կենցաղը և պարբերական շփումների այլ օջախների առաջացումն օգնում էր ընդարձակելու անհատների և ընտանիքների ծանոթության շրջանակը:

Հասարակական հարաբերությունները Շուշիում արդեն կարելի է նմանեցնել հայկական գյուղական համայնքների ներքին հարաբերություններին, թեև դրսևորվել են որոշ առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ վերաբնակչի թաղմանը մասնակցելու եկող ազգականները հիմնականում քաղաքից չեն, ինչի հետևանքով ներկաների մեծամասնությունը կազմում են հարևանները: Վերաբնակներից շատերի ազգականները հեռու են ապրում, իսկ երբեմն՝ կապ չունեն նրանց հետ, ինչի հետևանքով շատերը չեն կարողանում մասնակցել թաղման արարողությանը: Եղել են դեպքեր, որ հանգուցյալին թաղել են միայն հարևանները, վարչակազմի օգնությամբ:

Մյուս կարևոր ուղղությունը, որով համախմբվում են վերաբնակիչները, աշխատանքային շփումներն են: Դրանք առանձնապես գործուն դեր ունեն քաղաքում հասարակական հարաբերությունների բովանդակության առումով: Տարիների ընթացքում կայացել են գործընկերային փոքր խմբեր, որոնք հատկապես էական են Շուշիի ապա-

գային միտված նախաձեռնությունների առաջադրման, դրանց անմիջական իրականացման փուլերում, ունեն ընդհանուր կապեր քաղաքից դուրս և ներսում: Դրանց հիմամբ, աստիճանաբար ամենօրյա կայուն հարաբերություններ են առաջանում երկու, երեք, կամ ավելի շատ ընտանիքների միջև, որոնք հարևաններ չեն:

Շուշիի քաղաքային տնտեսության հատուկ բնույթը, որում, ինչպես նշեցինք, զգալի է պատմական անցյալի դերը, գործնական միջավայրում համագործակցության լրացուցիչ պայման է: Շատերը, հատկապես՝ մտավորականությունը, ձգտում են ընդարձակել քաղաքի մշակութային անցյալի նկարագրի վերականգնմանն ուղղված գործունեության շրջանակը:

ԳԼՈՒԽ V

ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Ապագայի ծրագրերի ընդգրկումը

Շուշիի ազատագրման առաջին օրվանից եղել են տարբեր ծրագրեր «վերականգնում», «վերածնունդ» և այլ նման արտահայտություններով (**Բալայան, 1995:173; «Երկիր», 1992:09.05; «Շուշի», 1994-2001**): ԼՂՀ և տեղական իշխանությունների, հայկական կազմակերպությունների և մասնավոր անձանց առաջարկած այս ծրագրերով նախատեսվում էին քաղաքի հայկականության և երբեմնի մշակութային նկարագրի վերականգնման տարբեր եղանակներ: Նույնիսկ առաջարկվում էր Շուշին դարձնել ԼՂՀ մայրաքաղաք: Ըստ Շուշիի առաջին վարչակազմի փոխղեկավար Վ.Գաբրիելյանի, միայն առաջին տարվա ընթացքում մոտ երկու տասնյակ անձինք և կազմակերպություններ արդյունաբերական և մշակութային հաստատություններ էին նախատեսել հիմնել, բայց իրականացվեց դրանց միայն փոքր մասը (**ԴԱՆ, Շուշի, 2000; «Շուշի», 1995:14/15**): Ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, քաղաքի ապագային վերաբերող այս ծրագրերը բավականին խրախուսել են ժամանակակից շուշեցիների ներգաղթը:

Ազատագրումից անմիջապես հետո Շուշիի հայկականության պատկերացումը կապվեց քաղաքի երբեմնի պատմական մշակութային նշանակությանը: Բոլոր իրականացված կամ չիրականացված ծրագրերը (վերջինների թիվը բազմակի ավելի էր), վերաբերում են Շուշիի հատկապես XIXդ. և XXդ. սկզբի, այսինքն՝ 1920թ. հայերի կոտորածին նախորդած շրջանին:

Դրանցից որոշները նախատեսում են վերականգնել Շուշին որպես առողջարանային և տուրիզմի կենտրոն: 1998թ. հաստատված

քաղաքի զարգացման հիմնադրույթներում նույնպես այս հնարավորությունը գնահատվում է որպես առավել հեռանկարայինը, ինչին կարող են նպաստել բնակլիմայական պայմանները և պատմական հուշարձանների պահպանվածությունը: Այս փաստաթղթում նախատեսված հիմնականում երկու և եռահարկ շինություններով կառուցապատումը, պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնումը և այլ միջոցառումներ նպատակաուղղված են քաղաքի XIXդ. պատմական նկարագրի վերականգնմանը (**Շուշի ՔԳՀ, 1998**):[1] Խորհրդային տարիներին կառուցված առողջարանների շենքերը, թեև զգալիորեն վնասվել են պատերազմի տարիներին, այսպիսի ծրագրերի հիմնավորումներից են:

Շուշիի պատմական նշանակության վերականգնման մի մասն էր այն Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմական կենտրոն դարձնելու փաստը: Նշանավոր վանքերը՝ Ամարասը և Գանձասարը 1992թ. դեռ ճակատամերձ գոտում էին, իսկ ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը եկեղեցի չունի:[2] 1992–1994թթ. Շուշիում թեմական կենտրոնի հիմնադրման փաստը վերաբնակիչներ գրավող գործոններից մեկն էր (**Դիտարկումներ; ԴԱՆ, Շուշի, 1996; տես նաև՝ Խաչատրյան, 2003**): Այն ոչ միայն վերաբնակիչներ է գրավում դեպի քաղաք, այլև հույս էր ներշնչում, որ թեմական կենտրոնի նշանակությամբ բնակավայրը պետք է վաղ թե ուշ ձեռք բերի քաղաքին բնորոշ հատկանիշներ:

Շուշիի վերականգնման ծրագրերից գործնական նշանակություն ունեն այնպիսիք, որոնցով նախատեսվում է քաղաքի երբեմնի մշակութային կենտրոնի գործառույթի վերականգնում: Փոքրաթիվ բնակչությամբ այս քաղաքում գործող մշակութային և կրթական հաստատությունների քանակը բավականին մեծ է. 2002թ. կար երկու միջնակարգ դպրոց (1992թ.-ից), երաժշտական դպրոց (1993թ.-ից), գիշե-

---

[1] Հեղինակները երախտապարտ են «Հայնախագիծ» ինստիտուտի հեղինակային խմբին հատակագծի և հիմնադրույթների պատճենը տրամադրելու համար:

ոբիկ երաժշտական կրթօջախ (1997թ.-ից), պրոֆ-տեխ. ուսումնարան (1993-1997թթ.), կուլտուր-լուսավորչական (հումանիտար) ուսումնարան (1993թ.-ից), «Գրիգոր Մագիստրոս», հետագայում՝ Շուշիի ժողովրդական համալսարան (1997-2003թթ.): 1993թ. «Արամ Մանուկեան» վարժարանում ստեղծվեց «Վարանդա» մանկական երգչախումբը, գործում է նաև հոգևոր երգի մանկական երգչախումբ: Գորիսից հրավիրված դերասանների ուժերով 1993թ.-ից Շուշիում ներկայացումներ էր տալիս Արցախում միակ տիկնիկային թատրոնը, տեղում ստեղծվել էր պարի խումբ: 1996թ. քաղաքում ստեղծվել է ինքնագործ թատերախումբ:

Հատկապես այս կարգի ծրագրերում մեծ է տեղական հասարակական և պետական նախաձեռնության դերը: Համընկնելով Հայաստանի և Սփյուռքի տարբեր կազմակերպությունների և անհատների ազգանպաստ ծրագրերի հետ, Շուշիի անցյալի հիշողությունն այս եղանակով արդեն դարձել է քաղաքայնացման կայուն մշակութային գործոն:

Քաղաքի զարգացմանն ուղղված ծրագրերում և հրապարակային ելույթներում նշվում է նաև հակամարտության ընթացքում վերահաստատված ռազմավարական դիրքը: Շուշիի ղեկավարության և բնակչության կարծիքով քաղաքն ունի ռազմավարական բացառիկ նշանակություն ամբողջ Ղարաբաղի անվտանգության համար (**ԴԱՆ, Շուշի, 2000; «Շուշի», 1999:13/14**): Իսկ Հայաստանի առաջին Հանրապետության զորավար Դրոյին վերագրվող «Ով Շուշիի տերն է, նա Ղարաբաղի տերն է, իսկ Ղարաբաղը Հայաստանի միջնաբերդն է» արտահայտությունը «Շուշի» թերթի 1999թ. նշանաբանն էր:

Մ.Սալինզի «Մշակույթն իրականում ժամանակակից իրադրության կազմակերպումն է անցյալի միջոցներով» (հղված ըստ **Friedman, 1992:853**), արտահայտությունը կարող ենք համարել 1992թ. հետո Շուշիում ընթացող այս գործընթացների համար նկարագրական: Հայերի պատմական հիշողությունն աստիճաբար զգալի դեր է խաղում

---

[2] 1998թ. սկսվել է Ստեփանակերտում նոր՝ Սբ.Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը:

Շուշիի վերաբնակեցման և քաղաքայնացման գործընթացներում: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ վերջին տասնամյակում գրեթե ամեն տարի Շուշիի պատմության մասին գրքեր են հրատարակվում:

Փողոցների վերանվանումը

Քաղաքների ներքին տարածքի անվանակարգումը, ինչպես հայտնի է, ունի մոդելների որոշ սահմանափակ բազմազանություն: Փողոցների վարչական անվանակարգումն սկսվել է XIXդ. արևմտաեվրոպական և հյուսիսամերիկյան երկրներում, կապված քաղաքայնացման գործընթացների հետ (**Mounin, 1980**): Դեռևս 1920-30-ական թթ., նախկին Խորհրդային Միության ողջ տարածքում, տեղանունների ձևավորման ավանդական համակարգին փոխարինել էր գաղափարախոսական հիմքի վրա ձևավորված համակարգ (**Исторические названия, 1989:3-4**), որը և գործում էր Շուշիում մինչև 1992թ.: Նախկին կուտակային թաղերի առանձին հատվածներ փողոց էին դարձել և անուններ ստացել դեռ Ռուսական կայսրության շրջանում, բայց քաղաքի մեծ մասի անկանուն կառուցպատումը սահմանափակել է դրանց կիրառությունը: Հետագայում Շուշիի գրեթե բոլոր փողոցները ստացել էին խորհրդային ու ադրբեջանցի գործիչների անուններ:

Դրանք վերանվանվեցին 1993թ. գարնանը: Աշխարհագրագետ Յուրի Առաքելյանի առաջարկած նոր անունները ներառում են XIXդ. և XXդ սկզբի հայազգի գրողների, քաղաքական գործիչների, արվեստագետների, գիտնականների և այլ հայտնի մարդկանց անուններ: Հիմնական ելակետն այդ անձանց շուշեցի լինելն էր: Արդյունքում փողոցների ներկա պաշտոնական անվանացանկը հիմնականում կազմված է XIXդ. Շուշիի անցյալին առնչվող, կամ այդպիսին համարվող նշանավոր անձանց անուններից (Մանուկյան, Ժամհարյան, Լորիս-Մելիքով, Մադաթով և այլն):

Նոր անվանակարգման նախօրեին, Շուշիի գնդի հրամանատարության առաջարկով, փողոցների անվանացանկում ներառվեցին

Շուշիի գրոհի ժամանակ զոհված ազատամարտիկների անունները: Նրանց անուններով կոչված են քաղաքի փողոցների և հրապարակների մոտ մեկ երրորդը: Զոհված ազատամարտիկների անվամբ կոչված փողոցներից բացի, կան Արցախի ազատագրության գործին տարբեր ժամանակներում մասնակցածների հիշատակը հավերժացնող փողոցներ՝ Ազատամարտիկների, Անդրանիկի, Նժդեհի, և Վազգեն Սարգսյանի անվան հրապարակ:

Նոր տեղանունների հաստատման երրորդ եղանակը նախախորհրդային ժամանակաշրջանի թաղամասերի և փողոցների անվանումների վերականգնումն է. Ագուլեցոց, Ղազանչեցոց, Մեղրեցոց, Երևանյան, Վայկունիքի, Շոշի և այլն:

Հետաքրքրական է, որ փողոցների անվանակարգման երեք եղանակներն ունեն որոշակի տարածքային փոխդասավորություն՝ ազատամարտիկների անուններ են տրված հիմնականում քաղաքի արևելյան՝ առանձնատներից կազմված ու համեմատաբար կարճ փողոցներին, որոնք հին ադրբեջանաբնակ թաղերի տեղում են: Հին Շուշիի հայաբնակ թաղամասերի անունները ձգտել են համապատասխանեցնել դրանց այժմյան տարածքում գտնվող փողոցներին, որոնք կառուցապատված են բազմաբնակարան շենքերով: Նշանավոր շուշեցիների անուններով են կոչված քաղաքի միջին մասի փողոցները (**Շուշիի քարտեզ, 1999**):

Մինչև վերջին ժամանակները, այս անվանումների կիրառությունը մնում է զուտ պաշտոնական՝ փոստային և վարչական: 1993թ. գարնանը փողոցների շենքերի պատերին փակցվեցին ժամանակավոր ստվարաթղթե ցուցանակներ, որոնք Շուշիի խոնավ կլիմայի պայմաններում, մի քանի ամիս անց քայքայվեցին և առայժմ չեն փոխարինվել: Վերաբնակիչների մեծամասնությունը հստակ գիտի իր և մերձակա փողոցների պաշտոնական անվանումը:

Սրան զուգահեռ, քաղաքում գործում է կողմնորոշման մի քանի մոդել: Դրանցից մեկը, ամենակիրառականը, հիմնված է նախկին շուշեցիների հիշողության մեջ պահպանված խորհրդային շրջանի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական տեղանուններին: Դրանց զգալի

մասը, բնիկ շուշեցիների միջնորդությամբ, գոյատևել է XIXդ.-ից, որպիսիք են՝ «Վերին շուկա» կամ «Թոփխանա», «Ջդրրդուզ», «Փոսի թաղ» և այլն:

Կողմնորոշման այս եղանակից բացի, լայնորեն կիրառվում է նաև նկարագրական եղանակն ըստ քաղաքի հայտնի հիմնարկությունների (դպրոցներ, հյուրանոց, հիվանդանոց և այլն) և պատմական հուշարձանների (եկեղեցիներ, մզկիթներ): Նկարագրական եղանակը որոշ բազմաբնակարան շենքերի վրա տարածվում է ըստ դրանցում ապրողների. «հայաստանցիների շենք», «որբևայրիների շենք», «եկեղեցու շենք»:

Այսպիսով, Շուշիի միկրոտեղանունները դեռևս ձևավորման փուլում են, որում ակնհայտ է տեղանվանման երեք հիմնական եղանակ՝ վարչական, նախկին շուշեցիներով միջնորդավորված՝ պատմական և նկարագրական (**Դիտարկումներ; ԴԱՆ, Շուշի, 1996, 2000, 2002**):

Հուշարձանները

1998թ. հաստատված Շուշիի գլխավոր հատակագծի հիմնադրույթներում հաշվառված է պետական պահպանության և վերականգնման ենթակա 68 հուշարձան, որոնցից 48 հայկական, իսկ 20 ադրբեջանական (**Շուշի, ՊԳԽ:7-8**): Հայկական հուշարձանների մեկ տասնյակից ավելին գտնվում են քաղաքի պարսպից դուրս: Մի քանի հուշարձանների տեղն է միայն հայտնի: Հաշվառված են նաև 1992թ. հետո կառուցված չորս նոր հուշարձան, թեև այդպիսիների թիվն ավելին է:

Վերանորոգման կարիք ունեն գրեթե բոլոր պատմական հուշարձանները: Դրանց քանակի համեմատ տեղական իշխանությունների միջոցներն այնքան սուղ են, որ հազիվ բավականացնում են մասնակի փրկարարական աշխատանքների համար: 1994-1998թթ. հուշարձաններից լիովին վերանորոգվել և գործում են երկուսը՝ Ղազանչեցոց

Ս.Ամենափրկիչ և Հովհաննես Մկրտչի՝ «Կանաչ ժամ» եկեղեցիները (Հայ Առաքելական եկեղեցու միջոցներով):

Շուշիի նոր հուշարձաններից առաջինը խաչքար էր, կանգնեցված Ղազանչեցոց եկեղեցու հարևանությամբ, ազատագրմանը հաջորդող ամսում: Միջին չափի տուֆի խաչքարի գրանիտե պատվանդանին փորագրված էր. «Այս խաչքարը կանգնեցրի ի հիշատակ Արցախ աշխարհի սուրբ զոհերի. 1992»:

Նոր հուշարձաններից խոշորագույնը 1994թ. գարնանը կառուցված Շուշիի ազատագրման համար զոհվածների հուշահամալիրն է: Այն գտնվում է քաղաքից դուրս՝ գրոհի ժամանակ ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության բանակի արկահարված տանկի տեղում: Հուշահամալիրը մասամբ կրկնում է Հայրենական Մեծ պատերազմում զոհված հայ զինվորների հիշատակին նվիրված Երևանի «Մայր հայրենիք» հուշահամալիրի հարդարանքը (պատվանդանին կանգնեցված Տ-72 տանկով): Երկու իրադարձությունները, որոնց նվիրված են հուշարձանները, ունեն ընդհանուր ամսաթիվ՝ մայիսի 9-ը: Տարին մեկ անգամ, այդ օրը ճանապարհամերձ հուշահամալիրը վերածվում է հրապարակի, որում քաղաքի ազատագրության օրվա առթիվ հավաքվում են հարյուրավոր շուշեցիներ: Հատկապես բազմանդամ էին ետպատերազմյան առաջին տարիների՝ 1994-1996թթ. Մայիսի 9-ի տոնակատարությունները, որոնց ժամանակ այստեղ կրկնվում էր ԼՂՀ բանակի Ստեփանակերտի զորահանդեսը, թեև տեղանքը զառիթափ է և անհարմար շքերթի համար: Մայիսի 9-ը նաև ԼՂՀ և Ադրբեջանի միջև Մոսկվայում 1994թ. ստորագրված զինադադարի մասին համաձայնագրի օրն է, ինչը միավորում է այս երեք իրադարձությունները մի տոնակատարության մեջ: Խճուղու մոտ 200 մետրանոց մի հատված հատուկ ասֆալտապատվեց 1994թ. մայիսի շքերթի համար, երբ դեռ չէր սկսվել Ստեփանակերտ–Գորիս «Կյանքի ճանապարհի» կառուցումը:

Ազատամարտում զոհվածների հիշատակին կանգնեցվել են նաև այլ հուշարձաններ: Քարինտակ գյուղից Շուշի մտնող ճանապարհին 2001թ. կանգնեցվեց խաչքար: Ավելի վաղ՝ 1994թ. նույն նպատա-

կով հուշարձան էր կանգնեցվել գյուղի հրապարակում: Զոհված ազատամարտիկների հիշատակին են նվիրված Խ.Աբովյանի անվան դպրոցի մոտ կառուցված հուշաղբյուրը, ՆԳՆ բաժնի զոհվածների հուշաղբյուրը, հուշատախտակներ քաղաքի առանձին փողոցներում: Դրանք մեծ մասամբ զոհվածների ընկերների և ազգականների նախաձեռնության արդյունք են: 1999թ. հոկտեմբերի 27-ի ահաբեկչության զոհերի հիշատակի տուրք է Շուշիի կենտրոնական հրապարակի վերանվանումը ՀՀ առաջին պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի անունով և նրա հուշարձանի տեղադրումը: Այս բոլոր հուշարձանները կապված են Շուշիի և շուշեցիների համար առավել խորհրդանշական իրադարձության՝ քաղաքի ազատագրման հետ:

Քաղաքի հայկականության վերականգնման հետ են կապված մի շարք այլ հուշարձաններ: 2000թ. նախկին տեղում վերականգնվեց դեռևս 1988թ. հայերի բռնագաղթի օրերին ավերված, ծագումով շուշեցի խորհրդային պետական գործիչ Իվան Թևոսյանի կիսանդրին: Մուրացանի կիսանդրին կանգնեցվել է համանուն դպրոցի բակում:

1992թ. հետո Շուշիում կանգնեցված հուշարձանները խորհրդանշում են հայերի ներկայությունն ազատագրված քաղաքում: Քաղաքի հայկականության վկայելուց բացի, դրանք ընդգծում են ազատամարտի զոհերի հիշատակը: Այս առումով Շուշիի նոր հուշարձանների մեծմասնությունը նմանվում է ԼՂՀ մյուս ազատագրված բնակավայրերում զոհվածների հիշատակի կանգնեցված կոթողներին: Ներքին Հոռաթաղում զոհված 21 տանկիստների հիշատակին կառուցվել է հուշաղբյուր: Թալիշ գյուղում խաչքար է կանգնեցվել տեղացի չորս ազատամարտիկների հիշատակին, որոնք զոհվել են գյուղի ազատագրության համար, (**«ԼՂ Հանրապետություն», 1995:13.05; 29.04**): Քաշաթաղի կենտրոն Բերձոր քաղաքում նույնպես կա ազատամարտիկների հիշատակին կանգնեցված խաչքար (**ԴԱՆ, Քաշաթաղ, 1996; Խառատյան, 1999**):

Հայկական գերեզմանոցները

Շուշիում կա մի քանի հին հայկական գերեզմանոց: Դրանցից երկուսը փակվել էին դեռ 1850-ական թթ., քանի որ խանգարում էին քաղաքի կառուցապատմանը: Դրանից հետո հայերը թաղումներ են արել քաղաքի պարսպից արևելք և հյուսիս ընդարձակ տարածք գրավող գերեզմանոցներում (**Հ.Հարությունյան, 2002**):

Նշվածներից ավելի ուշ առաջացել են ևս երկու գերեզմանոց: Դրանցից առաջինում թաղված են 1905-1906թթ. ազգամիջյան բախումների զոհերը՝ հայեր և ռուսներ, որոնց հարազատները չեն կարողացել փոխադրել քաղաքամերձ արևելյան և հյուսիսային գերեզմանոցները՝ ճանապարհների փակ լինելու պատճառով (**Հ.Հարությունյան, 2002:31-34**): Այն գտնվում է հայկական հատվածի հարավում՝ Ռեալական ուսումնարանի շենքից 100 մետր հեռավորությամբ: Նույն ուղղությամբ ավելի հարավ՝ Քարին տակ գյուղի վրա բարձրացող ժայռի ներքին (հյուսիսային) լանջին, թաղված են 1950-1988թթ. Շուշիում մահացած հայերը:

Այժմ շուշեցիներն իրենց հանգուցյալներին թաղում են վերջին երկու հայկական գերեզմանոցների հարևանությամբ, սակայն այս վայրում թաղված են Շուշիում զոհված և մահացած ոչ բոլոր հայերը. 1992թ. ադրբեջանցիների օդուժի և հեռահար հրետանու հարվածներից Շուշիում զոհված 11 հոգուց (**Մելիք-Շահնազարյան, 1998: 173**), մի քանիսն են միայն թաղվել Շուշիում: Վերաբնակիչներից և Շուշիի գնդի զինվորականներից 1992-1994թթ. այստեղ թաղվել են միայն նրանք, ում ընտանիքներն ապրում են Շուշիում: Արդեն հարյուրի մոտ թաղումներով Շուշիի այս գերեզմանոցում 2002թ. մոտ երկու տասնյակ գերեզմանաքմբեր անանուն էին: Դրանցում թաղվածները հարազատ չեն ունեցել, իսկ վարչակազմը միայն կազմակերպել է թաղումը և խաչաձև դրված քարերով նշել շիրիմները: Շիրիմների մեծ մասը ցանկապատված է, ունի հուշաքար, գրություն, որը հայտնում է հանգուցյալի անունը, ազգանունը, ծննդյան և մահվան տարեթվերը: Գրությունները հիմնականում հայերեն են: Սակավաթիվ ցանկապատերի ներսում կա երկու տապանաքար (**ԴԱՆ, Շուշի, 2002**):

ШУШИ В 1992-2002 гг.: ВОЗВРАЩЕНИЕ АРМЯН В ОСВОБОЖДЕННЫЙ ГОРОД (этнографический очерк)

Заключение

Работа посвящена этнографическому исследованию процесса возвращения армянского населения в город Шуши Нагорно-Карабахской Республики в 1992-2002гг. Она основана на результатах десятилетней работы авторов, включающих как личные наблюдения, так и полевой этнографический и статистический материал, собранный в самом городе и в других районах и городах НКР - Бердзор, Мартуни, Гадрут и др. В исследовании использованы также архивные материалы, многочисленные публикации как армянских, так и азербайджанских авторов по истории и современному состоянию г.Шуши, проведены параллели с исследованиями российских и западных этнографов.

Основная цель исследования – детальное описание процесса возвращения армян в исторический центр Карабаха XVIII-XIXвв. - г.Шуши, с акцентированием внимания на этнологических и культурологических аспектах. Для значительной части современных жителей города, вытесненных оттуда в 1988-1989гг., возвращение и предшествующее этому освобождение города 9 мая 1992г. имеют буквальный, прямой смысл. Для другой части населения, потерявшей жилье и имущество в ходе конфликта и военных действий, город стал единственным приютом. Несмотря на эти внутренние различия, для большинства переселенцев "возвращение" в Шуши имеет определенный исторический смысл, этнокультурную и психологическую на-

грузку, в которой отражаются как ранняя история города и края, обстоятельства прошлых межэтнических отношений, так и роль Шуши в современном Карабахском конфликте, развернувшемся в 1988г. и по сей день во многом определяющем жизнь ее жителей.

Именно историческому аспекту посвящена первая глава работы, где рассматривается оппозиция армянского и азербайджанского вариантов истории г. Шуши. Они, в свою очередь, являются важной составляющей исторической памяти как армян, так и азербайджанцев и связаны с конфликтами начала прошлого века, в частности, с гибелью и выселением всего армянского населения города в марте-апреле 1920г.. Эта трагедия имела продолжение в советский период, отражаясь уже в градостроительных изменениях Шуши 1950-70-ых гг. Здесь же рассматривается роль второго по величине в НКАО г.Шуши в развертывании конфликта - от ревитализации в исторической памяти азербайджанцев "крепости Панаха" до его превращения в плацдарм против окружающего армянского населения в 1988-1992гг.

Освобождение города 9 мая 1992г. на пути к прорыву гуманитарного корридора между НКР и РА, положило начало возвращению в город армянского населения. Во второй главе дается демографический обзор современного населения города, рассматриваются основные этапы, а также мотивации притока и оттока переселенцев за десять лет. Весь имеюшийся этнодемографический материал, а именно - половозрастные показатели, статистические данные прироста населения, структуры и состава семей и другие, указывают на серьезное влияние недавних военных действий на структуру и перспективы развития населения г.Шуши.

В третьей главе исследования представлена система жизнеобеспечения населения г.Шуши не только как форма адаптации к полуразрушенной городской обстановке, и как

процесс, включающий традиционное и новое, механизмы общинной взаимопомощи и самоорганизации в экстремальных условиях. Описываются понесенные городом потери в ходе интенсивных боевых действий 1992г., трудности жизнеустройства в военных и послевоенных условиях. В экстремальной ситуации переселенцы применяют разные формы адаптации к демодернизированной городской среде, в которых можно увидеть не только стремление восстановить городской образ жизни, но и действие определенных культурных компонентов армянской традиционной общины. Система жизнеобеспечения армян-переселенцев Шуши за 1992-2002 гг., в имеющих достаточную длительность и поддающихся описанию деталях, связана как с традиционной культурой жизнеобеспечения, так и с армянской городской культурой поздне и постсоветского - "переходного" периодов. К трудностям последнего в Карабахе добавляются последствия войны 1991-1994гг. и экономической блокады.

В четвертой главе подробно описываются процессы становления городской общины г. Шуши, их социальные, культурные и этнологические аспекты. Уделяется особое внимание формам взаимодействия семей переселенцев, земляческих и других групп. Эти формы за последнее десятилетие претерпели некоторые изменения, связанные с количественным и качественным составом населения и его формами жизнеобеспечения - от направленных на выживание до стремящихся к преобразованиям, сближающим Шуши со своим историческим значением.

Хотя за прошедшие 10 лет в городе не произошло серьез-ных градостроительных изменений, переселение армян вернуло в облик города определенные элементы армянской культуры. В последней главе они определяются как формы и знаки преобразования "ткани и организма" города. Это не просто знаки присутствия армян. Установление около десятка

памятников, переименование улиц и т. д., рассматриваются в одном ряду с восстановлением в Шуши епархии Армянской Апостольской церкви, реставрацией двух наиболее сохранившихся церквей, функционированием в городе большого количества культурно-просветительских организаций. Обилие последних, непропорциональное населению города - одно из выражений установки как самих переселенцев, так и армян извне на восстановление Шуши как "культурной столицы" Карабаха. Облик и функции города XIXв. присутствуют и в других проектах, включая Генплан г.Шуши 1998г., большинство которых пока не сбылось из-за послевоенных экономических трудностей и недостаточности вложений в развитие города.

SHOUSHI IN 1992-2002: RETURN OF ARMENIANS TO EXEMPT TOWN: (Ethnographical Sketch)

SUMMARY

The main subject of this study is resettlement of the town Shoushi, abandoned, first, by its former Armenian populace in 1988-1989 and, second, by Azerbaijanians, after assault of Armenian militaries of Mountainous Karabakh in May 9, 1992.

The significance of this town for conflicting sides is in its former role of main fortress and administrative center of Russian Empire in the down regions of South Caucasus, through which was passing frontier between nomadic Turks – ancestors of modern Azerbaijanians and the Armenians. Though our study is not directly concerned with the history of Shoushi since Middle Ages, which has been and remains a subject of debates between Armenian and Azerbaijanian historians, in the First chapter we refer different opinions of the 1950-1970 Azerbaijanian and 1980-1990 Armenian historiographies. These histories of "ethnic origin" and development of the town are compared to delineate counter positions and viewpoints of the sides. In the late Soviet decades the monoethnic (Azerbaijanian) - biethnic (Armenian) opposition of the old Shoushi was realized in correspondent urban planning of the town since 1950, as monocentric and "historically" Azerbaijanian. This was a consequences of the slaughter of Armenian majority of Shoushi in May-April 1920. The chapter briefly introduces how the role of the town, with outstanding fortification in the past, was reactualized since 1988 - the beginning of the open phase of the Nagorno-Karabakh conflict.

In the Second chapter current demography of the town is explored with particular attention to data about immigration or return of modern population, its family structure during 1992-2002. The former Armenian citizens of Shoushi, displaced in 1988-1989, now are the most active group in recreation

of the town. The modern settlers are mostly refugees and internally displaced Armenian people from Azerbaijan and devastated villages of Mountainous Karabakh.

The Third and Forth chapters are mainly based on the results of ethnographic fieldwork, conducted by the authors during the 1992-1994, 1996, 2000 and 2002. This periodicity had allowed detailed analyses of different forms of adaptation of resettlers in the war-torn environment, alongside with their local strategy of overcoming the consequences of economic crisis. The chapters, devised in terms of economy-survival processes and interpersonal-group relationships, introduce main trends in resettling of the town, utilization of its administrative, cultural and economic resources for improvement of urban life mode and changes in relations of groups of citizens during the war and in post-war period.

The last, Fifth chapter is devoted to the processes of "cultural improvement" of the townscape since Shoushi became mainly Armenian in May 9, 1992. Are described the new monuments, the changes in names of streets and other spatial transformations with historical context. In these cultural forms of reestablishment of the Armenianness of the town are observable the national identity and historical memory, articulation of the liberation of the town.

Գրականություն

Լ.Աբրահամյան, 2002 – Ազգային ինքնության հաստատման չորս հարացույցներ: - Ինքնության հարցեր: Տարեգիրք, Եր., էջ 43-56:

Արամայիս, 1993 – Ղարաբաղի տագնապը (պատմության համար): Օրագրություն (26 ապրիլի - 26 հուլիսի 1919թ.), Եր.:

Զ.Արզումանյան, 1982 - Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը. - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, հ. 9, էջ 77-86:

Բակուր, 2000 – Շուշի բերդաքաղաքը (պատմությունը մինչև 1920թ.), Եր.:

Զ.Բալայան, 1995 – Դժոխք և Դրախտ, Եր.:

Մ.Գաբրիելյան, 2001 - Հասարակական և մշակութային գործընթացները Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղում 1991-2000թթ., ատենախոսական աշխատանք (ձեռագիր):

Մ.Գաբրիելյան, Ա.Դաբաղյան, 1997 - Քաշաթաղի շրջանի վերաբնակեցման գործընթացը: - Արդի էթնամշակութային գործընթացները Հայաստանում, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., էջ 8-9:

Մ.Գաբրիելյան, Ա.Դաբաղյան, 2003 – Շուշի քաղաքի վերաբնակեցման ավանդական և ոչ ավանդական եղանակների շուրջ (1992-2002թթ.): - Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ II, Զ. Խառատյանի 50-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., էջ 30-34:

Մ.Գալստյան, 1998 - Հայաստանի հանրապետության բնակչության աշխատանքային միջպետական տեղաշարժերը, Եր.:

Ռ.Գրիգորյան, 1996 - Թուրք մուսավաթական զորքերի ոճրագործությունները Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում 1918-1920թթ.: - Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ.1, էջ 88-111:

Ա.Դաբաղեան, Մ.Գաբրիէլեան, 2002 - Լ.Ղ.Հ. և ազատագրուած տարածքներում վերաբնակեցման գործընթացների մասին: - «Դրօշակ», հ. 3, էջ 33-43:

ԴԱՆ - Մ.Գաբրիելյան, Ա.Դաբաղյան, դաշտային ազգագրական նյութեր, Շուշի - 1996, 2000, 2002; Հադրութ - 1996; Մարտունի - 1996; Քաշաթաղ - 1996 (հեղինակների ընդհանուր արխիվ):

Դիտարկումներ - Ա.Դաբաղյան, անձնական դիտարկումներ, Շուշի, 1992-1994 (անձնական արխիվ):

Ա.Եղիազարյան, 1995 - Շուշիի ազատագրումը և հարակից բնակավայրերի ինքնապաշտպանությունը 1988-1992թթ., դիպլոմային աշխատանք (ԵՊՀ հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի արխիվ):

Թ.Զաքարյան, 2001 - Փոխօգնության ձևերը և բարեգործական ավանդույթները հայոց մեջ: - Արդի հայ իրականության և մարդասիրական գիտակցության զարգացման հարցեր, Եր., էջ 108-128:

Լեո, 1973 – Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի: - Երկեր, հ. 3, գ. 2, Եր.:

Ա.Խաչատրյան, 2003 - Հավատացյալի սոցիալական վարքն ըստ Շուշիի մի խումբ վերաբնակիչների նյութերի: – Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ II, Զ. Խառատյանի 50–ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2003, էջ 35-38:

Լ.Խառատյան, 1999 - Վերաբնակեցման և տարածքի մշակութայնացման մոդելները (ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի օրինակով), դիպլոմային աշխատանք, (ԵՊՀ ազգագրության ամբիոնի արխիվ):

Հ.Խառատյան, 1998 - Մենք ու մենք, թե օտարներ յուրայինների մեջ (փախստականները և հնաբնակները): - Հայ-ֆրանսիական մշակութային առնչությունները, Եր., էջ 58-78:

Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Եր., 2002:

Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ., Եր., 2003:

Ս.Հասրաթյան, 2001 - Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր.:

Մ.Հարությունյան, 2001 - Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշի-Լաչինյան գործողությունը, Ստեփանակերտ:

Հ.Մարության, 2001 - Փոխվում են արդյոք հայերը (ազգաբանական դիտարկումներ): - Աղքատությունը Հայաստանում, Եր., էջ 392-406:

Լ. Մելիք–Շահնազարյան, 1998 – Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության դեմ, Եր.:

Ս.Մելքումյան, 1990 – Լեռնային Ղարաբաղ. պատմա-տնտեսաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, Եր.:

Ա. Մկրտչյան, 1985 – Գյուղական բնակավայրերի տարանջատումը և նորերի առաջացումը Լեռնային Ղարաբաղում XIXդ. - XXդ. սկզբներին: – Հայաստանի բնակչության տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրությանը նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Եր., էջ 26-28:

Արտագաղթը Հայաստանից, Եր., 2003:

Շուշի քաղաքի գլխավոր հատակագիծ (Շուշի ՔԳՀ), Եր., 1998:

Շուշիի քարտեզ, Եր., 1999:

Պատմություններ աղքատության մասին, Եր., 2001:

Լ.Պետրոսյան, 1974 – Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցները: - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 6, Եր.:

Ռ.Պետրոսյան, 1997 – Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Եր.:

Հ.Սարգսյան, 1990 – Շուշի քաղաքի էթնիկ կազմը և նրա շարժընթացը (19-րդ դ. – 20-րդ դ. սկիզբ): – 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքներին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., էջ 56-57:

Կ.Սեղբոսյան, 1980 - Շիրակի արդյունաբերական ավանների բնակչության կազմավորման, նրա կենցաղի և մշակույթի ձևավորման առանձնահատկությունները: Ձեռագիր:

Ն.Սողոմոնյան,1996 – «Կոլցո». 1991-Մարդորսություն, Ստեփանակերտ:

Վ.Սևյան, 1991 – Շուշի, Եր.:

Լ.Վալեսյան, 1991 – Հայկական ՍՍՀ տնտեսական աշխարհագրություն, Եր.:

Բ.Ոիլուբաբյան, 1997 – Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Եր.:

Л.Абрамян, 2000 - Армения и диаспора: расхождения и встреча. Диаспоры, 1/2, с. 52-76.

Э.В.Авалов, 1977 - Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика, Баку.

Азербайджанская ССР: административно-территориальное деление, Баку, 1968.

Г.А.Аракелян, 1991 - Об этнографического порядка размышлениях З.Буниятова.- К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. I, Ереван, 398-405.

С.А.Арутюнов, 1981 - Обычай, ритуал, традиция. - Советская этнография, 2, с. 97-99.

С.А.Арутюнов, 1989 - Народы и культуры: развитие и взаимодействие, М.

К.Базеян, 2002 - Собирательство в современном быту армян.- Археология (IV) и этнология (III) Кавказа. Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, с.204-205.

С.Бахиа-Окруашвили, 2002 – Топонимы как источник по истории. Археология (IV) и этнология (III) Кавказа. Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, с. 209-211.

Д.И.Исмаил-заде, 1960 - Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIXв. - Исторические записки, АН СССР, вып. 66, с. 96-136.

Исторические названия – памятники культуры. Всесоюзная научно-практическая конференция, тезисы докладов и сообщений, М. 1989.

История Азербайджана, т. 1 (с древнейших времен до присоединения Азребайджана к России), Баку, 1958.

Т.Закарян, 2003 – Формы традиционной помощи и взаимопомощи у армян в новых социальных условиях независимой Армении (по материалам социологического исследования).- Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Материалы международной конференции, стр. 289-293.

Р.С.Карапетян, 1986 - Формирование населения Еревана. - Население Еревана: этносоциологические исследования, Ереван, с. 30-80.

Р.С.Карапетян, 2001 – Армянская семья в контексте переходного периода. - Ընտանիքի հետազոտման հիմնախնդիրները, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր նվիրված է. Կարապետյանի հիշատակին, Եր., էջ 54-59:

Э.Т.Карапетян, 1986 - Этнические особенности семьи.- Население Еревана: этносоциологические исследования, Ереван, с. 116-152.

С.А.Карапетян, Р.А. Овсепян, 1986 - Региональные особенности социально-демографического развития Армянской ССР, Ереван.

В.Е.Кварчия, 1989 - Проблемы охраны и восстановления исторических названий в Абхазской АССР. - Исторические названия - памятники культуры. Всесоюзная научно-практическая конференция, тезисы докладов и сообщений, М., стр. 40-41.

Культура жизнеобеспечения и этнос, Ереван, 1983.

А.Майничева, 2000 - Армяне современного Новосибирска. - Диаспоры, 1/2, с. 145-159.

В.Малахов, 2001- Символическое производство этничности и конфликт. - Язык и этнический конфликт, М., с.115-137.

Г.Т.Малхасян, 1991 - Сигнахи Арцаха и Сюника (к историографии вопроса). - К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. I, Ереван, с.85-93.

Э.Мелконян, 2000 - Диаспора в системе этнических меншинств (на примере армянского расселения).- Диаспоры, 1/2, с. 6-28.

Ю.И.Мкртумян, 1974 - Формы скотоводства в Восточной Армении: вторая половина XIX- начало XX вв. – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 6, Եր.:

А.Мкртчян, 1985 - Общественный быт армян Нагорного Карабаха в XIX - начале XX века (рукопись кандидатской диссертации).

Ш.Мкртчян, 1988 - Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван.

Ш.Мкртчян, Щ.Давтян, 1997 - Шуши: город трагической судьбы. Ереван.

П.Мурадян, 1990 - История - память поколений: проблемы истории Нагорного Карабаха, Ереван.

Р.Паносян, 2000 - Непростое прошлое, трудное настоящее, туманное будущее.- Диаспоры, 1/2, с. 30-51.

Н.Попхадзе, 2002 - О грузинском городе Сохуми. - Археология (IV) и этнология (III) Кавказа. Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, с. 278.

Раффи, 1991 - Меликства Хамсы (1600-1827): материалы для новой армянской истории, Ереван.

М.Сайдуллаев, 2001 - Экономические и социальные последствия чеченского конфликта: пути выхода из кризиса. - Чечня: от конфликта к стабильности, М., с. 9-21.

Г.Г.Саркисян, 2002 - Население Восточной Армении в XIX - начале XXв.: этнодемографическое исследование. Ереван.

Г.Г.Саркисян, 1992 - Население Нагорного Карабаха за 100 лет (1823-1923гг.): этнодемографический обзор (рукопись).

М.Саркисян, 1996 - Из истории градостроительства Шуши, Ереван.

В.А.Тишков, 2001 - Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны). М.

Традиционное и новое в быте дагестанцев переселенцев. М., 1988

А.А.Цуциев, 1998 - Осетино-ингушский конфликт (1992-...): его предыстория и факторы развития. Историко-социологический очерк, М.

Я.В.Чеснов, 2001 - Быть чеченцем: Личность и этнические идентификации народа. - Чечня и Россия: общества и государства, М., с. 63-110.

Ф.Шушинский, 1968 - Шуша. Баку.

Б.А.Эйвазов, 1956 - Курорт Шуша. Баку.

А.Ямсков, 1998 - Традиционное землепользование кочевников исторического Карабаха и современный армяно-азербайджанский этнотерриториальный конфликт. - Фактор этноконфессиональной самобытности в постсоветском обществе. М., с.168-197.

L.A.Abrahamian, 1999 – Typology of Aggressiveness and National Violence in the Former USSR. - Divided Europeans: Understanding Ethnicities in Conflict, T.Allen and J.Eade (eds). The Hague/London/Boston: Kluwer Law International, pp. 59-76.

S.H. Astourian, 2000-2001 – From Ter-Petrosian to Kocharian. Leadership Change in Armenia. - Berkeley Program in Soviet and Post Soviet Studies. Working Paper Series. Winter. University of California, Berkeley.

P. Carley, 1998 – Nagorno-Karabakh. Searching for a Solution. United States Institute of Peace Roundtable Report. - U.S. Institute of Peace, Peaceworks, n. 25. December. Washington, D.C.

N. Dudwick, 1993 - Memory, Identity and Politics in Armenia. Ph.D. Dissertation thesis, Department of Anthropology, University of Pennsylvania. Manuscript.

N. Dudwick, 1997 - The Borders of Belonging: State and Citizenship in Armenia. – Institutions, Identity, and Ethnic Conflict: International Experience and Its Implications for the Caucasus. Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies, Working Paper Series. University of California, Berkeley, pp.71-76.

H.M.Fahim, 1973 – Egyptian Nubia after Resettlement. Current Anthropology. Vol.14, pp. 483-485.

R.Fernea, J.Kennedy, 1966 - Initial Adaptation to Resettlement: A New Life for Egyptian Nubians. Current Anthropology. Vol.7, pp. 349-354.

J.Friedman, 1992 - The Past in the Future: History and the Politics of Identity, American Anthropologist, Vol. 94, pp.837-859.

I.Geva-May, 1998 – Immigration to Israel: Any Lessons for Canada? Research on Immigration and Integration in the Metropolis Working Paper Series, N. 98-03, January. Vancouver Centre of Excellence.

F. A. Lazin, 2000 - Politics, Race and Absorption: Israeli Housing and Education Policies for Ethiopian Jewish Immigrants, 1984-1992. Working Paper No. 28. Center for Comparative Immigration Studies. University of California, San Diego.

H.T. Marutyan, 2003 – Iconography of the Gharabagh Movement: An Index of the Transformation of Armenian Identity. Armenian Forum. Vol. 2, n. 4, pp.39-54.

W.Moore, S.Shellman, 2002 - Refugee or Internally Displaced Person? To Where Should One Flee? – Conference on Forced Migration, Global Security, and Humanitarian Assistance. Center for Comparative Immigration Studies. University of California, San Diego.

G. Mounin, 1980 - Semiology of Orientation in Urban Space. Current Anthropology. Vol. 21, pp.491-495.

N. Nasibli, 1998 – Old Stubbornness and New Hopes. – Roundtable: "Nagorno-Karabakh: Situation Hopeless? A Search for Solutions to the Impasse". US Institute of Peace, March 24, Washington, D.C.

S. Platz, 2000 - The Shape of National Time: Daily Life, History and Identity during Armenia's Transition to Independence, 1991-1994.- Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and Former Soviet Union. D. Berdahl, M. Bunzl and M. Lampland (eds). Ann Arbor: University of Michigan Press, pp.114-138.

D. Rieff, 1997 - Case Study in Ethnic Strife (Nagorno-Karabakh). Foreign Affairs. Vol. 76, n.2.

F.J.M. Selier, 1978 - Some Functional and Structural Aspects of Family Life in a Communal Society: The Financial Sector of the Kibbutz Family. -. Community, Self and Identity. Bhabagrahi Misra and James Preston (eds). The Hague/Paris: Mouton Publishers, pp.133-159.

N.Tohidi, 1997 – Gender, Religion and Ethnicity in Post-Soviet Azerbaijan: A Regional Perspective. – Institutions, Identity, and Ethnic Conflict: International Experience and Its Implications for the Caucasus. Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies. Working Paper Series. University of California, Berkeley, pp. 81-85.

Հրատարակիչ՝ «Բավիղ» ՍՊԸ
Հասցեն՝ ք. Երեւան, Պուշկինի 38, հեռախոս՝ 53 - 72 - 98

Տպաքանակը՝ 500

A II 89140

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220089140